

Op deze uitgave is de CC-BY-NC-licentie van toepassing.

Het is toegestaan om deze uitgave te kopiëren, distribueren, vertonen en op te voeren, en om afgeleid materiaal te maken dat op dit werk gebaseerd is zolang dit geen commerciële doeleinden heeft en uitsluitend als de auteur vermeld wordt als maker: Veuger, A. / Theologische Universiteit Apeldoorn

Geerhardus Vos

en zijn bijdrage aan de gereformeerde theologie in Amerika

Tekst en context van Vos' colleges over natuurlijke theologie

Masterscriptie Kerkgeschiedenis

Docent: prof. dr. H. J. Selderhuis

Student: A. Veuger

Studentnummer: 1106

Datum: 12 augustus 2019

Woord vooraf

Voor mijn bachelor scriptie deed ik onderzoek naar de geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk van Woerden. Ik vond het als historicus heerlijk om vanuit de bronnen terug te gaan in de tijd.

Voor mijn masterscriptie wilde ik opnieuw een kerkhistorisch onderwerp onderzoeken. Tijdens het laatste jaar van de master hield ik me bezig met het bestuderen van literatuur over de doorwerking van het protestantisme en puritanisme in de Verenigde Staten. Aanvankelijk was ik van plan om de een scriptie te gaan schrijven over de Nederlandse predikant Freylinghuysen, die in de 17^e eeuw naar Amerika ging. Tijdens mijn vooronderzoek echter bleek dat de onderzoeksmogelijkheden beperkt waren, omdat er al veel uitgezocht was.

Via mijn scriptiebegeleider professor Selderhuis werd ik gewezen op het onderwerp Geerhardus Vos (1861-1949). Van deze theoloog was een collegedictaat uit een archief in Grand Rapids gevonden. Mijn taak was om dit handgeschreven collegedictaat te transcriberen en het in zijn kerkhistorische context te plaatsen. Net als bij mijn bachelor scriptie vond ik het heerlijk om met de oorspronkelijke bron bezig te zijn en van alles te weten te komen Geerhardus Vos.

Deze scriptie is het resultaat van mijn inspirerende zoektocht naar de achtergronden van het collegedictaat. Hierin kon ik mijn interesse voor kerkgeschiedenis combineren met de interesse voor biografieën. Ik vind het mooi om biografieën te lezen, omdat deze personen in hun historische context plaatst.

Mijn eerste woord van dank gaat uit naar professor dr. H.J. Selderhuis van de Theologische Universiteit te Apeldoorn, voor zijn begeleiding en deskundige advies tijdens het schrijfproces van de deze scriptie.

Daarnaast wil ik mijn vrouw Marijke bedanken, voor het nauwkeurig doorlezen van deze scriptie en haar onvoorwaardelijke steun als echtgenote tijdens mijn studie.

Terugkijkend heb ik veel geleerd en plezier beleefd aan het maken van deze scriptie. Bezig zijn met kerkgeschiedenis geeft mij steeds weer het besef, dat het uiteindelijk de Heere is die Zijn kerk in stand houdt en daar mensen met hun gaven voor wil gebruiken.

Inhoudsopgave

	Pagina
Titelblad	1
Woord vooraf	2
Inhoudsopgave	3
Inleiding	8
1.1- Jeugd in Nederland	8
1.2- Theologische opleiding in de Verenigde Staten	10
1.3- Theologische opleiding in Duitsland	13
1.4- Conclusie	14
Hoofdstuk 2 - Professor Vos	16
2.1- Professor in Grand Rapids 1888-1893	16
2.2- Professor aan Princeton Theological Seminary 1893-1932	18
2.3- De 'Princeton controversy'	19
2.4- Conclusie	21
Hoofdstuk 3 –Vos' colleges in de Natuurlijke theologie	23
3.1- De ontwikkeling van het curriculum van de Theologische School te Grand Rapids tot 1892	23
3.2- De collegedictaten	24
3.3- Collegedictaat natuurlijke theologie uit 1897	25
3.3.1- De natuurlijke theologie	25
3.3.2- Inhoud van het dictaat natuurlijke theologie	26
3.3.3- Bronnen van het dictaat natuurlijke theologie	30
3.4- Conclusie	32
Hoofdstuk 4 - Theologie van Geerhardus Vos	33
4.1- Ontwikkeling theologische inzichten	33
4.2- Belangrijkste publicaties	36
4.3- Bijdrage Vos aan de gereformeerde theologische wetenschap	37
4.4- Conclusie	39

Hoofdstuk 5 - Conclusie	40
Antwoord op de hoofdvraag	44
Samenvatting	46
Literatuurlijst	48
Bijlage- Tekst collegedictaat “Natuurlijke Theologie”	52

Inleiding

“De mogelijkheid van een bestendig verblijf aan deze zij van de oceaan lag ver buiten mijne gedachten. Natuurlijkerwijze beschouwde ik het land, waar mijn ouders wonen, als den aangewezen kring, waarin God wilde, dat ik naar mate van krachten en gelegenheden arbeiden zou.”¹

Dit citaat komt uit een brief van Geerhardus Vos (1862-1949) aan de Abraham Kuyper (1837-1920). Vos schreef in deze brief dat hij niet in Nederland zou blijven, maar naar zijn ouders in Amerika zou gaan om daar te werken. In Nederland is hij een relatief onbekende theoloog. Dat heeft er misschien mee te maken dat Vos in 1888 definitief naar de Verenigde Staten van Amerika emigreerde en daarna nooit meer in Nederland is geweest.

In de Verenigde Staten was Vos tijdens zijn leven een bekende theoloog. Hij heeft een groot aantal jaren aan Princeton Theological Seminary lesgegeven als professor Bijbelse theologie. Na het overlijden van Vos is zijn werk in de vergetelheid geraakt. De laatste jaren is er vanuit orthodox- protestantse kring in de Verenigde Staten een toenemende belangstelling voor de werken van Vos. Het is dan ook niet opmerkelijk dat de wetenschappelijke publicaties over Vos uit deze hoek komen. De laatste jaren zijn er over het leven van Geerhardus Vos een aantal Engelstalige publicaties verschenen. Een aantal van zijn eigen publicaties zijn opnieuw uitgegeven. Daarnaast is er op basis van collegedictaten een Gereformeerde Dogmatiek uitgegeven.

Een van de colleges die Vos gaf was het vak de natuurlijke theologie. Voor deze colleges stelde hij zelf een collegedictaat op, dat na zijn vertrek naar Princeton nog steeds door studenten werd gekopieerd. Eén van deze kopieën wordt bewaard in het archief van Calvin Theological Seminary in Grand Rapids (Michigan, Verenigde Staten). In het prachtige handschrift van de toenmalige student L.J. Veltkamp is het dictaat in 1898 overgeschreven. Wat is de achtergrond

¹ G. Harinck, ‘Geerhardus Vos as Introducer of Kuyper in America.’ In: H. Krabbendam (ed.), *The Dutch-American Experience: Essays in Honor of Robert P. Swieringa* (Amsterdam: VU Uitgeverij, 2000) 247 deze publicatie is ook in het Nederlands vertaald en onder de titel “Geerhardus Vos, wegbereider voor het neocalvinisme in Amerika,” In: *Het Documentieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis van na 1800* (1 juni 2000) 19-32.

van deze aantekeningen? Wat voor plaats nemen ze binnen het grotere geheel van het werk van Vos in?

De hoofdvraag voor het onderzoek luidt: *Wat is de kerkhistorische context van de colleges van Geerhardus Vos' over natuurlijke theologie in relatie tot de gereformeerde theologiebeoefening in de Verenigde Staten tussen 1888-1932?*

In hoofdstuk 1 beschrijft theologische opleiding die Geerhardus Vos ontving en de invloeden die hij tijdens deze periode onderging.

Daarna worden in hoofdstuk 2 de werkzaamheden van Geerhardus Vos als professor op twee theologische opleidingen beschreven. Deze worden in de historische context van de gereformeerde theologiebeoefening in de Verenigde Staten geplaatst.

In hoofdstuk 3 wordt ingegaan op de historische achtergrond en de inhoud van het collegedictaat van Vos over de natuurlijke theologie. De tekst van het collegedictaat is als bijlagen aan het onderzoek toegevoegd.

Vervolgens worden in hoofdstuk 4 de belangrijkste publicaties van Geerhardus Vos en zijn theologie in grote lijnen beschreven.

Tenslotte is het laatste hoofdstuk de conclusie waarin de onderzoeksvraag beantwoord wordt.

Men zou zich kunnen afvragen wat het nut is van een beschrijving van de context en een transcriptie van dit collegedictaat. Kerkhistorisch is het interessant hoe gereformeerde studenten in de theologie in het verleden zijn opgeleid. Het houdt de theologische opleidingen van vandaag een spiegel voor bij de vaststelling van hun curriculum. In de geschiedenis van de theologische wetenschap heeft de natuurlijke theologie altijd een rol gespeeld.

Daarnaast werd natuurlijke theologie gebruikt voor de apologetiek. Een vraag hierbij is hoe filosofische aanvallen op de gereformeerde theologie weerlegd? Vos schreef in een tijd waarin de liberale theologie steeds meer invloed kreeg. Kennis van de filosofie kan bijdragen aan de verdediging van het geloof. *De bekende apologet Van Til was een leerling van Vos.*

Inhoudelijk kan dit dictaat bijdragen doordat het nog steeds een helder inzicht geeft in de ontwikkeling van de natuurlijke theologie tot het eind van de 19^e eeuw.

Deze editie van het collegedictaat is tenslotte van belang, omdat het behoort bij het werk van de theoloog Geerhardus Vos. Voor dat werk is in de Verenigde Staten een groeiende

belangstelling. In Nederland zou in de gereformeerde theologiebeoefening meer gebruik gemaakt kunnen worden van werk van Vos. Hij was een originele denker met een enorme kennis. Uit zijn publicaties blijkt dat hij een evenwichtige theoloog was. Hij verbond wetenschap en vroomheid met elkaar vanuit de gereformeerde traditie. Die traditie moet steeds weer opnieuw doordacht worden. Elke tijd heeft zijn eigen vragen. Toch kan de kerkgeschiedenis hierbij behulpzaam zijn omdat er ook toen naar antwoorden is gezocht. Mogelijk zijn er in het werk van de in ons land relatief onbekende Vos antwoorden te vinden. Een ontsluiting van Vos nog niet gepubliceerde werk zou daaraan kunnen bijdragen.

De methode van onderzoek is allereerst de transcriptie van het collegedictaat. Het collegedictaat is als bijlage opgenomen in deze scriptie. Hierbij zijn zaken zoals personen, discussies en begrippen verduidelijkt in het notenapparaat. De tekst van het dictaat is letterlijk overgenomen. Daarnaast is het collegedictaat in een bredere historische context geplaatst door secundaire bronnen over Geerhardus Vos, zijn publicaties en de theologische instituten waaraan hij verbonden was te raadplegen.

Het onderzoek probeert zo een beeld te geven van de context waarin de colleges natuurlijke theologie gegeven werden en deze colleges te plaatsen in de gereformeerde theologiebeoefening, zoals die tijdens het leven van Geerhardus Vos in de Verenigde Staten plaatsvond.

Hoofdstuk 1 – Jeugd en theologische vorming

Voordat Geerhardus Vos professor op Princeton Theological Seminary werd, was hij eerst hoogleraar aan een Theologische School in Grand Rapids. Hij begon hier op jonge leeftijd als docent. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de vraag hoe Geerhardus Vos zich in zijn jeugd en theologische opleiding heeft ontwikkeld en welke invloed dit heeft gehad op zijn latere werk.

1.1 Jeugd in Nederland

De jongste jaren van Geerhardus Vos speelden zich af in Nederland. Hij werd op 14 maart 1862 geboren in het Friese Heerenveen als zoon van Jan Hindrik Vos (1826-1913) en Aaltje Vos-Beuker. Vader Vos was predikant van de plaatselijke Christelijke Afscheiden Gemeente.²

Deze kerkelijke gemeente was opgericht in 1851. De Afscheiding was een kerkelijke beweging die zich in 1834 afsplitste van de Nederlandse Hervormde Kerk uit reactie op een aantal ontwikkelingen binnen deze kerk. De theologie was tijdens de achttiende eeuw sterk beïnvloed geraakt door de Verlichting. De toen toonaangevende 'Groninger richting' vond dat de Hervormde Kerk aan de klassiek gereformeerde belijdenisgeschriften niet langer gebonden was. Fundamentele leerstukken uit deze belijdenisgeschriften als de verzoeningsleer, de verkiezingsleer en de leer van de totale verdorvenheid van de mens werden beschouwd als achterhaald en kregen een andere invulling. De kerk had volgens de Groninger richting vooral een rol in de opvoeding van de mens. De theologie bleef beperkt tot de moraal. Tegen deze ontwikkelingen kwamen orthodoxe predikanten zoals Hendrik de Cock in verzet. Daarnaast werd in 1816 van overheidswege een Algemeen Reglement aan de kerk opgelegd, Deze verving de Dordtse Kerkorde, die de kerken sinds 1618 hanteerden. Verder speelde de weerstand tegen de invoering en het verplicht zingen de Evangelische gezangen mee. Hiermee verdween het monopolie van de psalmen in de eredienst. In de Afscheiding kwam de weerstand tegen al deze veranderingen tot uiting.

In de jaren na de Afscheiding van 1834 ontstonden een flink aantal gemeenten. Door de overheid werd aanvankelijk hard opgetreden tegen de Afscheidenen. Een conflict over het aanvragen van erkenning door de overheid en het loslaten van de naam gereformeerd voor

² Harinck, *Geerhardus Vos as Introducer of Kuyper in America*, 244.

het eigen kerkgenootschap leidde tot een splitsing onder de namen: 'Gereformeerde Kerken onder het Kruis' en de 'Christelijke Afscheiden Gemeenten'.³

De Afscheiding kreeg niet alleen navolging in Nederland, maar ook vlak over de grens in Oostfriesland en het Graafschap Bentheim.⁴ In de plaats Uelsen in de Graafschap Bentheim ontstond in 1838 de oudste Duitse Afscheiden gemeente. Tot deze gemeente behoorde de familie Vos. Vader Jan Hindrik Vos kwam uit een boerenfamilie die een boerderij pachtte. De familie van moederskant, 'De Beukers', hadden een hogere status en bezaten zelf land. Ook de familie Beuker werd lid van de afscheiden "Alt Reformierte kirche".⁵

Jan Hindrik Vos wilde predikant worden en studeerde bij ds. W.A. Kok en de eveneens uit Bentheim afkomstige ds. J. Bavinck aan een provisorische theologische opleiding in Hoogeveen. Nadat in 1854 de Theologische School van de Afscheiden kerken was opgericht, werd Vos in 1856 student aan deze instelling. In 1858 werd hij bevestigd tot predikant in Uelsen. In 1860 werd hij predikant in Heerenveen, in 1865 in Katwijk aan Zee, in 1870 in Lutten, in 1874 in Pernis en in 1878 in Ommen. In 1869 hadden de twee groepen Afscheiden kerken zich verenigd in de Christelijke Gereformeerde Kerken. De kerk verloor in deze jaren meer en meer haar wereldmijdende imago en werd steeds meer onderdeel van de samenleving.⁶

In het gezin van Jan Hindrik en Aaltje werden uiteindelijk vier kinderen geboren. Na de oudste zoon Geerhardus (1861) werden dochter Anna (1864), zoon Bert (1867) en tenslotte een dochter Gertrude (1870) geboren. Zoals in de meeste afscheiden gezinnen speelde de huisgodsdienst een belangrijke rol.⁷

Na onderwijs aan verschillende scholen in de plaatsen waar zijn vader predikant was, ging Geerhardus in 1878 naar het openbare Gymnasium in Amsterdam. Hij woonde in de jaren dat

³ J. van Eijnatten en F.A. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren, 2005) 261-263

⁴ G.J. Beuker, 'German Oldreformed Emigration: Catastrophe or Blessing?' In: G. Harinck en H. Krabbendam (ed.), *Breaches and Bridges: Reformed Subcultures in the Netherlands, Germany and the United States* (Amsterdam: VU Uitgeverij, 2000) 101- 104.

⁵ D. E. Olinger, *Geerhardus Vos: Reformed Biblical Theologian, Confessional Presbyterian* (Philadelphia, Reformed Forum, 2018) 4-5.

⁶ Harinck, *Geerhardus Vos as Introducer of Kuyper in America*, 244.

⁷ Olinger, *Geerhardus Vos*, 8.

hij deze opleiding volgde in de pastorie van zijn oom ds. Hendricus Beuker. Deze broer van moeder Aaltje was de predikant van de Christelijke Gereformeerde Kerk van Amsterdam. In 1881 voltooide Geerhardus zijn gymnasiumopleiding.

1.2 Theologische opleiding in de Verenigde Staten

Geerhardus en zijn familie emigreerden in 1881 met het schip 'Belgenland' vanuit Antwerpen naar de Verenigde Staten. In Grand Rapids (Michigan) werd Jan Hindrik Vos predikant van de Spring Street Church in Grand. Dit was de grootste gemeente van de Christian Reformed Church met vijftienhonderd leden. Vos senior werd al snel voorzitter van de synode van de Christian Reformed Church en curator van de Theologische school.⁸

De Christian Reformed Church was ontstaan in 1857 onder afgescheiden emigranten in de Verenigde Staten. Tot aan de jaren tachtig van de negentiende eeuw was bijna tien procent van de Afgescheidenen vanuit Nederland naar Amerika geëmigreerd. Vanaf de jaren veertig waren er een aantal groepsemigraties naar onder andere Michigan, waar de emigranten plaatsen stichtten als Holland, Vriesland en Zeeland. Aanvankelijk sloten deze emigranten zich aan bij de Dutch Reformed Church of America. Deze kerk bestond in de Verenigde Staten sinds 17^e eeuw toen Nederlandse kolonisten zich in de voorloper van New York, Nieuw Amsterdam, vestigden. Deze Nederlandse kerk groeide in de zeventiende en achttiende eeuw uit tot een van de leidende kerken aan de Oostkust. Maar door onder andere interne verdeeldheid was men deze positie kwijt geraakt toen in de negentiende eeuw de trek naar het Westen van de Verenigde Staten begon. Nu er nieuwe kolonisten kwamen uit Nederland zag de kerk een kans uit te breiden naar het Westen. De emigranten werden financieel gesteund door de Reformed Church. Tussen de kerkleden die al generaties lang in de Verenigde Staten woonden en de nieuwe kerkleden die uit Afgescheiden kring in Nederland kwamen ontstonden spanningen. Uiteindelijk kwam het in deze kerk tot een scheuring. Naast de Reformed Church onstond de Christian Reformed Church. Voor de oprichters van dit kerkgenootschap had de Reformed

⁸ J.A. DeJong, *Henry J. Kuiper. Shaping the Christian Reformed Church 1907-1962* (Grand Rapids: Eerdmans, 2007) 1-3.

Church destijds problemen die vergelijkbaar waren met de staatskerk in het oude land. Daarbij kwam ook nog de weerstand tegen kerkleden die vrijmetselaar waren.⁹

In 1857 scheidden zich vier kerken zich af van de Dutch Reformed Church. Gedurende twee jaar had deze nieuwe kerk geen naam. In 1863 werd het kerkgenootschap de True Dutch Reformed Church genoemd. In 1880 werd die naam gewijzigd in (Holland) Christian Reformed Church. In deze periode was het kerkgenootschap uitgegroeid tot 39 gemeenten met 19 predikanten en 12.201 leden. Tien jaar later, in 1890, was het aantal gegroeid tot 96 gemeenten met 55 predikanten en 37.834 leden.¹⁰

Het kerkgenootschap had ook een Theologische School. Deze opleiding startte in 1861 primitief in de studeerkamer van ds. D.J. van der Werp. In 1876 werd hij opgevolgd door ds. G.E. Boer. Boer was afgestudeerd aan de Theologische school in Kampen en probeerde de Theologische School in Grand Rapids hieraan te spiegelen. De opleiding was inmiddels gehuisvest op de tweede verdieping van een eenvoudig gehuurd gebouw aan de William Street. De opleiding bestond uit een literaire en een theologische afdeling. De opleiding duurde (in het geval de studenten geen vooropleiding hadden gehad) zes jaar. De literaire afdeling was een voorbereiding op de daadwerkelijke theologische opleiding, maar behaalde niet het niveau van een gymnasium. Veel van de studenten waren ongeschoold. Alle vakken werden door één docent gegeven.¹¹

Om net als zijn vader predikant te worden zou Geerhardus Vos een theologische opleiding moeten volgen. Als hij in Nederland was gebleven, dan had hij in aansluiting op het Gymnasium in Amsterdam naar de Theologische School in Kampen of naar de in 1880 opgericht Vrije Universiteit kunnen gaan. Nu hij in de Verenigde Staten woonde werd het de Theologische school van de Christian Reformed Church in Grand Rapids. Al in het eerste jaar van zijn studie werd hij tot hulpdocent van professor Boer aangesteld. Hij werd aangesteld

⁹ R. P. Swierenga, 'True Brothers: The Netherlands Origins of the Christian Reformed Church in North America 1857-1880' In: G. Harinck en H. Krabbendam (ed.), *Breaches and Bridges: Reformed Subcultures in the Netherlands, Germany and the United States* (Amsterdam: VU Uitgeverij, 2000) 61-83.

¹⁰ R.P. Swierenga en E.J. Bruins, *Family Quarrels in the Dutch Reformed Churches of the 19th Century* (Grand Rapids: Eerdmans, 1999) 131.

¹¹ H. Beets, *De Chr. Geref. Kerk. Zestig jaren van strijd en zegen* (Grand Rapids: Grand Rapids Printing Company, 1918) 147-152.

voor een salaris van 300 dollar. Gezien zijn gymnasiale achtergrond had hij een hogere vooropleiding dan de andere studenten. Met deze benoeming werd Geerhardus Vos in april 1882 de tweede docent voor de literaire afdeling. In het tweede jaar van de opleiding verdeelde Vos zijn tijd tussen doceren en zelf colleges ontvangen. Aan het einde van zijn tweede jaar op de Theologische school in 1883 werd hij kandidaat in de Christian Reformed Church. Hij was echter niet beroepbaar. Hij wilde verder studeren aan Princeton Theological Seminary.¹²

Op eenentwintigjarige leeftijd ging Geerhardus Vos naar Princeton in New Jersey. Princeton Theological Seminary was één van de oudste theologische opleidingen in de Verenigde Staten. De opleiding was in 1812 opgericht door de theoloog Archibald Alexander. De opleiding was van oudsher verbonden aan de Presbyteriaanse Kerk. Het kwalitatief hoog aangeschreven onderwijs stond in de traditie van het calvinistische presbyterianisme. Waar de Theologische school in Grand Rapids vooral op Nederland georiënteerd was, maakte Vos hier kennis met de Amerikaanse gereformeerde wereld.¹³

Vos beheerste bij aankomst in Princeton zeven talen: Nederlands, Duits, Frans, Engels, Latijn, Grieks en Hebreeuws. Op Princeton zou hij in de driejarige opleiding in twee jaar volgen. Omdat zijn ouders beperkte financiële middelen hadden werd het verzoek van Vos om in het tweede jaar in te stromen ingewilligd. Evenals in Grand Rapids blonk Vos op Princeton uit. Zijn scriptie met als titel 'The Mosaic Origin of the Pentateuchal Codes' werd beloond met een studiebeurs voor verdere promotiestudie in Duitsland. In de geschiedenis van Princeton waren enkele van de meest begaafde studenten naar Duitsland geweest voor verdere studie. Op deze manier kwam de Amerikaanse theologie in aanraking met invloeden uit de Duitse theologie.¹⁴

Charles Hodge (1797-1878) was één van deze theologen die in Duitsland gestudeerd had. Hij zou later hoogleraar worden aan Princeton en daar vele jaren een prominente rol spelen door zijn onderwijs in de systematische theologie. In zijn denken was er een sterke band tussen theologie en natuurwetenschappen. Dit paste bij het negentiende-eeuwse idee dat religie en

¹² Olinger, *Geerhardus Vos*, 16.

¹³ G. Steward, *Princeton Seminary (1812-1929) Its Leaders' Lives and Works* (Phillipsburg N.J.: P & R Publishing, 2014) 23-47.

¹⁴ A.G. Aubert, *The German Roots in the Nineteenth Century American Theology* (Oxford: University Press, 2013) 35.

wetenschap afhankelijk van elkaar zijn. Hodge en de Princetontheologen zagen een harmonie tussen wetenschappelijke principes en de Bijbel (natuurlijke en bijzondere openbaring). In de negentiende -eeuwse Amerikaanse theologie waren zowel bijzondere openbaring van de Schrift als de openbaring van de natuur afkomstig van God en ze vulden elkaar aan.¹⁵

Hodge gebruikt Duitse theologen om de definitie van theologie te geven. Hij accepteerde de natuurlijke openbaring, maar deze was ontoereikend voor de Verlossing. De denkbeelden van Duitse filosofen en de Duitse theologie waren bekend in Princeton, hoewel ze niet werden overgenomen. Tijdens zijn studie maakte Vos kennis met deze denkbeelden.¹⁶

1.3 Theologische opleiding in Duitsland

Voor promotiestudie ging Geerhardus Vos met zijn studiebeurs terug naar de oude wereld. Hij koos de Universiteit van Berlijn. Hier maakte hij kennis met het Duitse kritische Bijbelonderzoek van de negentiende eeuw. Hij kreeg onderwijs van onder andere August Dillmann (1823–1894); een kritische Bijbelcommentator, Bernhard Weiss (1827-1918); auteur van een liberale Bijbelse theologie van het Nieuwe Testament, Hermann Strack (1848-1922) en andere voor die tijd bekende theologen. Bij Eduard Zeller (1814-1908) volgde hij colleges over algemene geschiedenis van de filosofie. Vos vond de universiteit van Berlijn te groot en hierdoor stressvol, wat resulteerde in gezondheidsklachten. Hij besloot daarom in het najaar van 1886 verder te studeren aan de pas opgerichte Kaiser Wilhelm Universiteit in Straatsburg.¹⁷

Hier kreeg hij les van de liberale criticus Heinrich Holtzmann (1832-1910, die de Paulinistische theologie reduceerde tot hellenistisch moralisme. In Straatsburg ontmoette Vos ook de eerste filosofische encyclopedist van zijn tijd, Wilhelm Windelband (1848-1915); deze heeft een uitgebreide geschiedenis van de filosofie geschreven. Uit de brieven van Vos blijkt dat hij waardering had voor de colleges van Windelband, terwijl hij zijn neokantianisme verwierp. Tijdens zijn Ph. D.-programma bracht Vos veel tijd door met het lezen over de geschiedenis van de filosofie. Vos las onder andere de werken van Schopenhauer. Aan de Duitse universiteiten was filosofie een belangrijk vak. De theologie van het Oude Testament, van het Nieuwe Testament en de Paulinistische theologie van de late negentiende eeuw werden

¹⁵ Aubert, *The German Routs in the Nineteenth Century American Theology*, 176.

¹⁶ Aubert, *The German Routs in the Nineteenth Century American Theology*,184.

¹⁷ Dennison, *The letters of Geerhardus Vos*, 124.

benaderd vanuit een filosofisch oogpunt. Het lijkt erop dat Vos zich in zijn Duitse periode verdiept heeft in de filosofie en hiervoor werken van verschillende grote filosofen heeft gelezen. Een groot aantal van deze Duitse filosofen en hun ideeën komen naar voren in het collegedictaat van de natuurlijke theologie.

In Straatsburg richtte hij zich niet zozeer op het Oude Testament of het Nieuwe Testament, maar vooral op de Semitische talen (Arabisch, Egyptische en Hebreeuws). Deze vormden zijn hoofdvak. De twee minorvakken waren Filosofie en Kerkgeschiedenis. Vos schreef aan Bavinck dat hij de keuze voor Straatsburg beter meteen had kunnen maken. Het beviel hem goed, al namen zijn gezondheidsklachten toe. Het laatste jaar in Straatsburg werkte hij aan zijn dissertatie in het Duits: 'Die Kampfe und Streitigkeiten zwischen den banu umajja un den benu basim'.¹⁸ Hierin gaf hij tekstuele kritiek op een Arabisch manuscript dat het dispuut tussen twee Arabische sekten gedurende de dertiende eeuw beschreef.¹⁹

In 1886 werd Vos door Abraham Kuyper benaderd om hoogleraar Oude Testament aan de Vrije Universiteit in Amsterdam te worden. Hij sloeg dit aanbod af, omdat het de wens van zijn ouders was dat hij naar Grand Rapids terug zou keren. Tegelijkertijd werd er door de Theologische school in Grand Rapids opnieuw een beroep op hem gedaan om daar weer docent te worden. Vos wilde echter eerst zijn proefschrift afronden, maar maakte de afspraak om daarna docent te worden in Grand Rapids. Door zijn slechte gezondheid duurde het nog twee jaar voor zijn proefschrift af was. Hij vestigde zich hierna definitief in de Verenigde Staten, waar hij een bijdrage heeft kunnen leveren aan de verdere uitbouw van de gereformeerde theologie in dit werelddeel.²⁰

1.4 Conclusie

Geerhardus bracht zijn jeugd door in Nederland. Hij werd in Heerenveen geboren, maar verhuisde tijdens zijn jonge jaren regelmatig, omdat zijn vader predikant was van verschillende Afscheiden kerken. Deze kerken waren als protest vanaf de jaren dertig van de negentiende eeuw afgesplitst van de Nederlandse Hervormde kerk. De afgescheiden kerken waren bevindelijk en er was veel nadruk op persoonlijke geloofsbeleving. De

¹⁸ Digitaal te lezen op: <https://archive.org/details/diekmpfeundstr00magruoft>, geraadpleegd op 10-6-2019.

¹⁹ Harinck, *Geerhardus Vos as Introducer of Kuyper in America*, 249.

²⁰ Dennison, *The letters of Geerhardus Vos*, 120-121.

groepering van de Afscheidenen stond in een zeker isolement binnen. Dit werd in de loop der jaren minder.

Na verschillende scholen bezocht te hebben, deed Geerhardus in 1881 examen op het Gymnasium in Amsterdam. Doordat zijn vader predikant werd in Grand Rapids verhuisde hij mee en werd hij student aan de Theologische School van de Christian Reformed Church in Grand Rapids. Van dit gereformeerde kerkgenootschap waren vele Nederlandse emigranten in de Verenigde Staten lid. Het niveau van de opleiding was primitief. Geerhardus werd al na een jaar als hulpdocent aangesteld. Na twee jaar kon hij de opleiding afronden. Hij ging hierna verder studeren aan het theologische seminarie in Princeton. Dit was een vermaarde opleiding in de Verenigde Staten. In Princeton maakte Vos kennis met de wetenschappelijke Amerikaanse gereformeerde theologiebeoefening. Princeton kende een lange traditie van calvinistisch onderwijs op een hoog wetenschappelijk niveau. De driejarige opleiding kon Geerhardus in twee jaar afronden. Met zijn afstudeerscriptie verkreeg hij een studiebeurs. Hij ging vervolgens verder studeren aan de Duitse universiteiten van Berlijn en Straatsburg. Hier maakte hij kennis met de liberale theologie. In Duitsland promoveerde hij op een onderzoek binnen de Semitische talen. Tijdens zijn studie in Duitsland maakte Vos ook kennis met de liberale theologie en de filosofie, die kenmerkend waren voor de Duitse theologie van het eind van de negentiende eeuw. Vele van deze filosofen werden besproken in het collegedictaat van de natuurlijke theologie. De studie aan de verschillende theologische opleidingen in de Verenigde Staten en Duitsland had invloed op de visie die Vos had op de natuurlijke theologie. Na zijn opleiding keerde hij terug naar de Verenigde Staten en ging aan het werk als professor aan de Theologische School in Grand Rapids.

Hoofdstuk 2 - Professor Vos

Na een grondige studie aan verschillende theologische opleidingen in de Verenigde Staten en Duitsland werd Geerhardus Vos in 1888 op zesentwintigjarige leeftijd professor. Hij zou dat voor de rest van zijn werkzame leven blijven. In dit hoofdstuk worden de belangrijkste historische ontwikkelingen beschreven op de theologische opleidingen waar Geerhardus Vos werkzaam was in deze periode. Dit was de periode waarin het collegedictaat van de natuurlijke theologie opgesteld werd.

2.1 Professor in Grand Rapids 1888-1893

Op 4 september 1888 begon Geerhardus Vos zijn werkzaamheden als professor aan de Theologische School van de Christian Reformed Church in Grand Rapids. Hij was hier de eerste gepromoveerde hoogleraar. Daarnaast was hij de eerste docent van deze opleiding, die een aantal colleges in het Engels gaf. Hij werd bevestigd door zijn vader met de woorden uit 2 Timotheüs 2:15: 'Benaarstig u, om uzelfen Gode beproefd voor te stellen, een arbeider, die niet beschaamd wordt, die het Woord der waarheid recht snijdt.' Op de avond van dezelfde dag sprak Geerhardus zijn inaugurele rede uit met als titel: 'De uitzichten der Amerikaansche Theologie'.²¹

Nadat Vos in 1883 naar Princeton was gegaan om zijn studie te vervolgen, werd hij als hulpdocent opgevolgd door professor G. K. Hemkes. In 1888 werd Vos als derde docent aangesteld naast professor Hemkes en professor Boer. De theologische en literaire vakken werden verdeeld tussen de drie docenten. Professor Boer ging de praktische theologie doceren. Professor Hemkes de historische theologie en professor Vos doceerde de Dogmatische en Exegetische theologie. Dit waren de vakken Griekse en Romeinse oudheden, Bijbelse geografie, Bijbelse geschiedenis, Dogmageschiedenis, symboliek, hermeneutiek, homiletiek, natuurlijke theologie en dogmatiek. Het vak natuurlijke theologie was slechts een klein onderdeel binnen zijn lestaak.²²

²¹ Harinck, *Geerhardus Vos as Introducer of Kuyper in America*, 249.

²² Olinger, *Geerhardus Vos*, 33.

Het werk op de Theologische school was zeer omvangrijk. Vos gaf drieëntwintig tot vijftwintig uur college per week. Hij had bij het aannemen van het beroep als hoogleraar toestemming gekregen van het curatorium om niet elke week te hoeven preken. De zesentwintigjarige docent was aangesteld voor een salaris van 1300 dollar per jaar. Het collegejaar liep van september tot juni en de colleges werden gegeven van maandag tot en met zaterdag. In 1888 waren er veertig studenten.²³

Naast de drukke lespraktijk schreef Geerhardus Vos vanaf 1890 recensies voor het tijdschrift 'Presbyterian and Reformed Review (PRR)'. Hij werd hiervoor gevraagd door professor Warfield van Princeton Theological Seminary. Dit tijdschrift was in 1890 ontstaan, nadat de samenwerking tussen de orthodoxe Warfield en de liberale Briggs in het blad de 'Presbyterian Review' was stukgelopen. De PRR werd het toonaangevende orgaan van de calvinistische theologie in Amerika. Het blad schreef tegen de ontwikkelingen in de liberale theologie. Vos schreef recensies van een aantal Duitse en Nederlandse theologische werken. Op deze manier introduceerde hij de werken van Kuyper en Bavinck in de Verenigde Staten. Later oriënteerde Vos zich minder op deze Nederlandse theologen. Door de vele recensies die hij geschreven heeft, nam Vos een duidelijke positie in binnen de Amerikaanse gereformeerde theologie.

In 1891 werd Vos rector van de Theologische school in Grand Rapids. Hij opende het collegejaar met een rede "De verbondsleer in de Gereformeerde theologie". Net als Abraham Kuyper was Vos een supralapsarier. Volgens dit standpunt had God de uitverkiezing voor de zondeval bepaald. In de Christian Reformed Church waren de meesten het infralapsarische standpunt toegedaan. Volgens dit standpunt had God de uitverkiezing na de zondeval bepaald. Tussen aanhangers van infra en supra kwam het tot een felle discussie. Ds. L.J. Hulst was fel in het verdedigen van het infralapsarische standpunt. Hij was de hoofdredacteur van 'De Wachter', het officiële orgaan van de Christian Reformed Church. In deze strijd speelde mee dat men in de Christian Reformed Church nogal piëtistisch ingesteld was en men Kuyper te activistisch vond.²⁴

²³ Olinger, *Geerhardus Vos*, 33.

²⁴ J.H. Wood, 'Dutch Neo-Calvinism at old Princeton: Geerhardus Vos and the Rise of Biblical Theology at Princeton Seminary', In: *Journal for the History of Modern Theology* v. 13 n. 1 (2006/07/01) 4.

Vos vond de theologiebeoefening van de Nederlandse gemeenschap in Grand Rapids niet wetenschappelijk genoeg. Er heerste een zekere weerstand tegen het steeds wetenschappelijker worden van de Theologische School. Die was in de eerste plaats bedoeld om predikanten af te leveren. In februari 1891 schreef Vos: "Er is heel weinig theologische ontwikkeling in onze kleine kerk."²⁵

2.2 Professor aan Princeton Theological Seminary 1893-1932

Vos werd door William H. Green benaderd, om professor te worden op een nieuwe leerstoel 'Bijbelse Theologie' aan Princeton Seminary. Green (1824-1900) was hoogleraar Oude Testament aan Princeton Seminary, bij hem was Vos afgestudeerd. Vos weigerde echter, want hij kon zich aanvankelijk moeilijk losmaken van zijn ouders en de cultuur waaruit hij afkomstig was.

In februari 1893 nam Vos toch het aanbod aan om hoogleraar Bijbelse theologie aan Princeton te worden. Abraham Kuyper schreef dat Vos door deze beslissing 'academische zelfmoord' voorkwam.²⁶

Hij werd op de Theologische school opgevolgd door Henricus Beukers, de oom van Vos, waar hij tijdens zijn gymnasiumtijd in Amsterdam in huis was geweest. Hij was inmiddels ook naar de Verenigde Staten geëmigreerd.

Op 7 september 1894 trouwde hij met Catherine Frances Smith uit Grand Rapids, Michigan. Mogelijk had de overgang naar Princeton ook te maken met zijn huwelijk. Geerhardus en Catherine leerden elkaar kennen in de openbare bibliotheek van Grand Rapids, waar Catherine bibliothecaresse was. Ze was methodist en niet van Nederlandse afkomst. Catherine voelde zich niet thuis in de gesloten Nederlandse gemeenschap en ze sprak geen Nederlands. Vos kwam vaak in de openbare bibliotheek van Grand Rapids, omdat de bibliotheek van de Theologische school niet erg uitgebreid was.²⁷

²⁵ G. Harinck, 'Herman Bavinck and Geerhardus Vos', In: *Calvin theological journal* 45, no. 1 (2010) 18-31.

²⁶ Dennison, *The letters of Geerhardus Vos*, 36.

²⁷ Olinger, *Geerhardus Vos*, 73-74 en Dennison, *The letters of Geerhardus Vos*, 45-49, 62.

Geerhardus en Catherine vestigden zich na hun huwelijk in de Mercer Street 52 in Princeton. De theoloog Benjamin Warfield woonde vlakbij. Warfield en Vos waren goede vrienden en werkten jarenlang samen.

Geerhardus en Catherine kregen vier kinderen: Johannes (1903), Bernardus (1905), Marianne (1906) en Geerhardus (1911). Elke zomer ging het gezin op vakantie naar hun vakantiehuis in het kleine dorp Roaring Branch in Pennsylvania. Geerhardus werkte hier aan zijn publicaties en hier werden Geerhardus en Catherine uiteindelijk ook begraven.²⁸

Op 24 april 1894 werd Vos door de classis van New Brunswick tot predikant benoemd in de Presbyteriaanse Kerk. Twee weken later op 8 mei 1894, hield hij zijn inaugurele rede met als titel: 'Het idee van Bijbelse theologie als een wetenschap en een theologische discipline'. Aan Princeton was Vos werkzaam tot zijn emeritaat in 1932. In de colleges hield hij zich bezig met de Bijbelse theologie en hij behandelde een groot aantal onderwerpen. In Princeton moest Vos gemiddeld vier uur college in de week geven. Ook hier ontwikkelde hij zijn eigen lesmateriaal. Hij gaf twee tot drie vakken per semester, dat was veel minder dan in Grand Rapids. Wat ertoe leidde dat Vos nu veel meer tijd had om te publiceren.

2.3 De 'Princeton controversy'

Een belangrijke reden van professor Green om Vos als hoogleraar Bijbelse theologie naar Princeton te halen, was dat hij tegenwicht wilde bieden aan de toenemende liberale Bijbelkritiek binnen de Presbyteriaanse Kerk.

De Presbyteriaanse Kerk kende in Amerika een bewogen geschiedenis. Het was een calvinistische kerk, die georganiseerd was volgens het presbyteriaanse stelsel van kerkregering; een kerk met ouderlingen (presbyters) die naar meerdere vergaderingen worden afgevaardigd. Door Schotse en Ierse emigranten was het presbyterianisme vanaf de 17^e eeuw ingevoerd in de Verenigde Staten. De kerk maakte een stormachtige groei door. Het aantal kerken groeide van vierhonderd in 1789 naar ruim tweeduizend in 1830. Tijdens de First Great Awakening, splitste de kerk in 1740. De aanhangers van de Old Church vonden dat deze opwekking ten koste ging van de structuur van de kerk en de binding aan de

²⁸ Wood, *Dutch Neocalvinism at Old Princeton*, 5.

belijdenisgeschriften, zoals de Westminster Confessie. De aanhangers van de New Church wilden meer ruimte voor de opwekking in de Presbyteriaanse Kerk. In 1758 verenigden de beide kerkgenootschappen zich weer.

De tweede splitsing was rond 1860 waarin er sprake was van een tegenstelling tussen aanhangers van de Old School en de New School presbyterianisme. Hierin speelde de oude tegenstellingen mee, maar er ontstonden ook nieuwe tegenstellingen zoals de houding tegenover de slavernij. Princeton was een stevige basis voor het Old School presbyterianisme.²⁹

Vanaf 1870 kwam er opnieuw strijd. De liberale theologie deed zijn intrede in de Presbyteriaanse Kerk. Dit had ook gevolgen voor de autoriteit van de belijdenisgeschriften. Binnen de kerk was een toenemende vraag om de Westminster Confessie te reviseren. De liberale theologie, zoals Vos die in Duitsland had leren kennen kreeg vooral aanhang op de andere presbyteriaanse theologische opleiding, het Union Theological Seminary in New York. Waar Princeton vanaf het midden van de 19^e eeuw felle oppositie voerde tegen de liberale theologie, kreeg Union een voorstander van de liberale theologie in de persoon van Charles Augustus Briggs (1841-1913). Hij werd in 1891 aangesteld als eerste hoogleraar Bijbelse theologie op het Union Theological College. Zijn opvattingen riepen veel weerstand op en uiteindelijk werd hij in 1892 beschuldigd van ketterij. In 1893 verliet hij de presbyteriaanse kerk. De aanstelling van Geerhardus Vos als eerste hoogleraar Bijbelse theologie aan Princeton kan gezien worden als een reactie op de aanstelling van Briggs. Green zag in Vos een theoloog die tegenwicht kon bieden aan Briggs.³⁰

Met het vertrek van Briggs bleef het onrustig in de Presbyteriaanse Kerk. Opnieuw deed de revisie van de Westminster Confessie een hoop stof opwaaien. Daarnaast waren er steeds weer meningsverschillen over de inspiratie en onfeilbaarheid van de Bijbel. Princeton was als theologische opleiding de plaats waar deze spanningen in toenemende mate aan de oppervlakte kwamen. In 1929 werd Princeton in opdracht van de generale synode gereorganiseerd, waardoor het niet langer een bastion tegen de liberale theologie was. Dit

²⁹ M.A. Noll, *America's God. From Jonathan Edwards to Abraham Lincoln* 308, 319, 400 en W.A. Hoffercker, Charles Hodge. *The pride of Princeton* (Phillipsburg N.J.: P & R Publishing, 2011) 133, 178.

³⁰ Wood, *Dutch Neocalvinism at Old Princeton*, 5-7.

was voor de theoloog Gresham Machen de reden een nieuwe theologische opleiding op te zetten als voortzetting van het oude Princeton. Deze instelling zou Westminster Theological Seminary gaan heten. Het werd zo genoemd om de trouw aan de Westminster Confession of Faith te benadrukken. Verschillende conservatieve theologen van Princeton verlieten het instituut om les te gaan geven op Westminster. Hieronder waren theologen als Gresham Machen en Cornelius Van Til.³¹ Uiteindelijk scheurde de Presbyteriaanse Kerk in 1936 en vormde met Machen de Orthodox Presbyterian Church.

Vos werd geen lid van deze nieuwe kerk en hij ging ook niet doceren aan Westminster. Hij bleef op Princeton, hoewel hij in zijn standpunten niet veranderde en nu voor Princeton orthodox werd, bleef hij toch. Hij werd wel door Gresham Machen gevraagd om te gaan doceren op Westminster maar deed dit niet. De redenen hiervoor zijn niet helemaal duidelijk. Mogelijk speelde zijn ouderdom en gezondheid parten, waardoor hij niet meer wilde veranderen. Een ander verklaring is dat hij iemand was die compromissen zocht en dus niet de strijd aan wilde gaan. Mogelijk waren een aantal van de medestanders van Machen voor hem te fundamenteel. Een derde verklaring is dat hij zich na de dood van Kuyper, Bavinck en Warfield terugtrok in zijn boeken. Hij was niet uit op eigen eer en hield zich op de achtergrond. Vos gaf zelf aan dat dit te maken had met zijn piëtistische jeugd.³²

2.4 Conclusie

Na zijn theologische opleiding aan de Theologische School in Grand Rapids en Princeton Theological Seminary zou Vos in dezelfde volgorde lesgeven op beide instellingen. Hij begon na zijn promotie in 1888 als professor in Grand Rapids. Hier had Vos een zware lestaak van ten minste drieëntwintig lessen per week en gaf hij dogmatische en exegetische theologie. Hij gaf hier les met twee andere docenten.

Na een conflict over het supralapsarisme en het infralapsarisme nam Vos in 1893 de nieuw gecreëerde functie aan van professor Bijbelse theologie op Princeton Seminary. Hier kon hij zich wetenschappelijk verder ontwikkelen en zou hij tot aan zijn emeritaat in 1932 werkzaam zijn.

³¹ Olinger, *Geerhardus Vos*, 257-258.

³² Dennison, *The letters of Geerhardus Vos*, 71.

Binnen beide opleidingen ontwikkelde hij zijn eigen lesmateriaal. Een voorbeeld hiervan is het collegedictaat natuurlijke theologie. Vanuit zijn functie als hoogleraar was hij ook actief in het schrijven van recensies in 'Presbyterian and Reformed Review'. Dit was een theologisch blad dat stelling nam tegen de toenemende invloed van de liberale theologie in de presbyteriaanse kerken. Vos nam, samen met andere theologen als Warfield, door zijn artikelen stelling tegen deze ontwikkelingen en nam daardoor een duidelijke plaats in binnen de Amerikaanse gereformeerde theologie van de eerste twee decennia van de twintigste eeuw. Uiteindelijk zouden de conflicten leiden tot een scheuring in de Presbyteriaanse Kerk en de oprichting van Westminster Theological Seminary door een aantal orthodoxe professoren. Vos bleef doceren op Princeton.

Hoofdstuk 3 – Collegedictaat ‘Natuurlijke theologie’

In dit hoofdstuk staat het door Vos opgestelde collegedictaat natuurlijke theologie centraal. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de plaats van de natuurlijke theologie binnen het curriculum van de Theologische School en mogelijke bronnen die Vos gebruikt heeft voor het opstellen van de collegestof. Het collegedictaat wordt hiermee in zijn historische context geplaatst. Tevens wordt de inhoud van het dictaat in hoofdlijnen weergegeven.

3.1 De ontwikkeling van het curriculum van de Theologische School te Grand Rapids tot 1892

Toen professor Boer in 1876 beroepen werd als docent van de Theologische School in Grand Rapids, probeerde hij de opleiding vorm te geven naar de wijze waarop hij zelf in Kampen aan de Theologische school van de Afgescheiden kerken les had gekregen. In de literaire afdeling van de opleiding werd vooral aandacht besteed aan de vorming van studenten, zoals dat ook op een gymnasium plaats vond. Naast de vakken Nederlands, Latijn, Grieks, Hebreeuws, algemene geschiedenis, geografie, logica en mythologie werd er ook aandacht besteed aan metafysica. De literaire fase was bedoeld als vooropleiding voor de theologische studie, omdat veel studenten niet meer dan lagere school hadden genoten. Gezien de hoeveelheid vakken die de docent gaf en de geringe vooropleiding van de meeste studenten zal de literaire fase relatief beperkt aan de orde zijn gekomen. De literaire opleiding had niet het niveau van een gymnasium. Hetzelfde gold voor het vak natuurlijke godgeleerdheid uit de theologische afdeling van de studie. Naast dit vak werden er nog de vakken Bijbelse historie, Joodse oudheden, kerkhistorie, gronden der Bijbelse uitlegkunde, geopenbaarde godgeleerdheid, predikkunde, catechetiek, symboliek en kerkregering gegeven, dit alles door één docent.³³

In 1892 werd het gehuurde gebouw aan de William Street vervangen door een nieuw gebouw. De colleges werden in deze periode in het Nederlands gegeven. Vos was de eerste gepromoveerde docent van de Theologische school. Met de komst van Vos werd het vakkenpakket van de opleiding uitgebreid.

³³ Beets, *De Chr. Geref. Kerk. Zestig jaren van strijd en zegen*, 147-153.

In 1892 werd het volgende vakkenpakket door de Generale Synode goedgekeurd:

Allereerst was er de literaire afdeling van vier jaar.

- Leerjaar 1 en 2: aardrijkskunde, Romeinse en Griekse oudheden, mythologie.
- Leerjaar 3: retorica, Amerikaanse en Nederlandse geschiedenis.
- Leerjaar 4: Nederlands, Engels, Duits, Latijn, Grieks, Hebreeuws, algemene geschiedenis, geschiedenis van de wijsbegeerte, logica en empirische psychologie.

Daarna kwam de theologische cursus, die werd verlengd tot drie jaar.

- Leerjaar 1: Bijbelse geschiedenis, Bijbelse aardrijkskunde, natuurlijke godgeleerdheid, Joodse oudheden, hermeneutiek.
- Leerjaar 2: inleiding op de dogmatiek, tekstkritiek, symboliek, idolatrie (andere godsdiensten), dogmengeschiedenis.
- Leerjaar 3: isagogiek, dogmatiek, exegese, homiletiek, kerkgeschiedenis, christelijke zedekunde (ethiek), poiemiek, geschiedenis van de Formulieren van enigheid.³⁴

3.2 De dictaten

De opleiding kreeg na de aanstelling van de wetenschappelijk gevormde Geerhardus Vos een hoger niveau. Voor de vakken die hij doceerde ontwikkelde hij zijn eigen lesmateriaal. Er werd een reeks van dictaten geschreven, het meest bekend hiervan is de dogmatiek. Voor deze dogmatiek gebruikte hij als handboek niet 'Elenchtische theologie' van Turrentini, de 'Institutie' van Calvijn of de 'Systematische Theologie' van Charles Hodge, maar zijn eigen ontwikkelde lesmateriaal. Hij maakte hierin wel gebruik van bronnen als Calvijn. Deze Dogmatiek bestond uit 1892 handgeschreven pagina's die in het Nederlands geschreven werden. Deze manuscripten werden meerdere keren overgeschreven en uiteindelijk in 1910 gedrukt.³⁵

³⁴ Beets, *De Chr. Geref. Kerk. Zestig jaren van strijd en zegen*, 208-209.

³⁵ Olinger, *Geerhardus Vos*, 33.

3.3 Collegedictaat 'Natuurlijke Theologie' uit 1898

3.3.1 De natuurlijke theologie

Waar het handgeschreven dictaat van de gereformeerde dogmatiek in druk verscheen, was dat niet het geval met het dictaat van het vak de natuurlijke theologie. Het dictaat is overgeschreven door student L.J. Veltkamp in 1898. Lambertus Veltkamp werd op 28 januari 1876 geboren het Friese Burum. Hij kreeg zijn diploma aan de Theologische School in Grand Rapids in 1901. Hij werd in 1901 predikant in de Christian Reformed Church van Lamont (Michigan). Na in nog vijf andere gemeenten gediend te hebben, ging hij in 1942 met emeritaat. Hij overleed in 1952.³⁶

Naast de aantekeningen van Veltkamp zijn er nog twee andere schriften met aantekeningen. De eerste hiervan is incompleet. De tweede verzameling van aantekeningen is opgeschreven door student W. de Groot in 1895. De datum van de aantekeningen is bijzonder, Vos was namelijk in 1893 vertrokken uit Grand Rapids. Van verschillende studenten die op de Theologische school in Grand Rapids studeerden zijn college-aantekeningen bewaard gebleven. In de Theologische School waren weinig boeken voorhanden. De college-aantekeningen zullen de basis van de gedoeerde en getoetste stof zijn geweest.

De studenten maakten gebruik van handgeschreven aantekeningen, omdat fotokopieën destijds nog niet bestonden. Een handgeschreven notitie in de aantekeningen van student W. De Groot suggereren dat het om aantekeningen van vroege Princetoncolleges van Vos zou gaan uit 1894, 1916-1917 en 1917-1918. Dit berust echter op een misverstand, omdat Vos op Princeton nooit natuurlijke theologie heeft gedoeeerd. Daarnaast werden de colleges in Princeton niet in het Nederlands gegeven. De notities maken wel duidelijk dat de dictaten van Vos, ook na zijn vertrek, nog jaren door studenten werden gebruikt en overgenomen. De drie schriften zijn gearchiveerd in 'the Hekman Library Special Collections'.³⁷

In het dictaat wordt in 214 vragen en antwoorden de natuurlijke theologie behandeld. De natuurlijke theologie handelt over kennis van God via de natuur en de rede. Dit is de door God

³⁶ Christian Reformed Minister Database op www.calvin.edu/cgi-bin/lib/crcmd/search.pl, geraadpleegd op 10-6-2019.

³⁷ Mailcontact met prof. dr. J.V. Fesko (Westminster Seminary California) op 8 juni 2019.

geschapen werkelijkheid. Daarom noemt men de natuurlijke theologie ook wel wijsgerige godsleer of filosofische theologie. In het collegedictaat wordt de volgende definitie van natuurlijke theologie gegeven: “Natuurlijke theologie is een kennis van God, die hare stof en hare methode ontleent aan de wereld, zoals ze zich aan ons voordoet als voortdurend volgens vaste wetten geregeerd.”³⁸

In tegenstelling tot de “niet-natuurlijke” theologie maakt men in de natuurlijke theologie geen gebruik van openbaringen of heilige Schriften, die men traditioneel als bovennatuurlijk beschouwt. Het vak natuurlijke theologie was vanaf de zeventiende eeuw aanwezig in de gereformeerde theologie. Vanuit de gereformeerde traditie was er bezwaar tegen de natuurlijke theologie.³⁹

In dit vak kwam de vraag aan de orde of God bestond en wat men met het verstand van Hem kon weten en zeggen. Men zette dan als het ware het geloof even apart. De gedachte hierbij was dat men geloofde dat de natuur, zoals we die waarnemen, van God sprak.⁴⁰

3.3.2 Inhoud collegedictaat

Het dictaat begint met een inleiding op de term natuurlijke theologie. Daarbij wordt de natuurlijke theologie tegenover de geopenbaarde theologie gezet. De ontwikkelingen in de geschiedenis van de natuurlijke theologie passeren in grote lijnen de revue. Van de vroege kerk, de middeleeuwen gaat het via de reformatie naar de tijd van de verlichting. In vraag en antwoord 42 komt de verandering van theologie in godsdienstwetenschap aan bod. Deze heeft volgens het dictaat de natuurlijke theologie benadeeld, omdat ze godsdienst in de mens als subjectief verschijnsel verklaren wil. Dan is het geen theologie meer, maar psychologie.⁴¹ Vervolgens worden vanaf vraag en antwoord 43 de verschillende vraagstukken behandeld. In het eerste deel van vraag 44 tot en met vraag 74 geeft het dictaat een historisch overzicht van de verschillende systemen van godsdienst. Allereerst wordt er een splitsing gemaakt tussen monisme, pluralisme en atheïsme. Dit wordt door Vos in het dictaat vervolgens weer verder onderverdeeld. Het Monisme kan weer ingedeeld worden in pantheïsme, deïsme, monotheïsme of theïsme. Het pluralisme kan verder ingedeeld worden in dualisme of

³⁸ G. Vos, *Collegedictaat natuurlijke theologie*, punt 7.

³⁹ M. Sudduth, *The Reformed Objection to Natural Theology* (New York: Routledge, 2016) 3.

⁴⁰ A. McGrath, *Christelijke Theologie - Een introductie* (Kampen: Kok, 1997) 175-179.

⁴¹ G. Vos, *Collegedictaat natuurlijke godgeleerdheid*, punt 42.

polytheïsme. Het atheïsme kan verschillende vormen kan aannemen, omdat het volgens het dictaat niet strikt wetenschappelijk is.⁴²

In het tweede deel van het dictaat wordt een overzicht gegeven van de theorieën, die het ontstaan en de ontwikkeling van de godsdienst proberen te verklaren. Dit begint met vraag 75 en loopt tot vraag 91. Er worden hier vier theorieën uitgewerkt, allereerst de theorie van de ontwikkeling. Volgens deze theorie is het monotheïsme het product van een lang ontwikkelingsproces. Hierbij hebben niet godsdienstige factoren een rol gespeeld. Volgens deze theorie is godsdienst een afgeleide, waarin ze zich uit andere niet godsdienstige factoren heeft gevormd. Hierin zit iets evolutionistisch. Ook de theorie van Herbert Spencer die Vos in zijn inaugurele rede noemde wordt hier behandeld.

Ten tweede is er de theorie van de openbaring. De vraag die hierbij gesteld moet worden is of aan de eerste vorm van theïsme openbaring vooraf gegaan is.

Ten derde noemt het dictaat de theorie van de gevolgtrekking. Deze leert dat de mens tot godskennis kan komen door logische oorzaken en gevolgen op een rij te zetten.

Ten slotte is er volgens het dictaat de theorie van de intuïtie. Deze leert dat godskennis op intuïtie berust. Dat is in de menselijke geest aangeboren, maar heeft wel aanraking van de buitenwereld nodig om tot ontwikkeling te komen.⁴³

In het derde deel wordt het ontologische argument beschreven. Dit loopt van vraag 92 tot 114. Dit ontologische argument om God te bewijzen is als eerste genoemd door Immanuel Kant. "Een ontologisch bewijs is een bewijs, dat niet gevoerd wordt, met behulp van Gods betrekking tot iets buiten Hem, maar uitsluitend uit de idee Gods, zoals die op zichzelf is."⁴⁴ Dit komt al voor bij Plato en andere oude Grieken, maar verschijnt als eerst in de middeleeuwen. Vos noemt in het dictaat drie vormen: 1. De formulering van Anselmus. 2. De formulering van Descartes en Spinoza. 3. De moderne formulering sinds Kant.

⁴² G. Vos, *Collegedictaat natuurlijke godgeleerdheid*, punt 44.

⁴³ G. Vos, *Collegedictaat natuurlijke godgeleerdheid*, punt, 76, 77.3, 78, 80.4, 81, 85.

⁴⁴ G. Vos, *Collegedictaat natuurlijke godgeleerdheid*, punt 93.

Deel vier handelt over het kosmologische argument. Het kosmologisch argument probeert de wereldgeschiedenis als een wordingsproces te beschouwen, waarachter een onbekende oorzaak achter alle veranderingen moet liggen.⁴⁵

Vanaf vraag 132 behandelt het dictaat het fysische- teleologische argument om de godsdienst te verklaren door middel van twee argumenten. Allereerst noemt hij het argument van orde. Ten tweede wordt argument van doelmatigheid genoemd. Deze zijn niet scherp te onderscheiden, omdat er overal waar orde is, ook doelmatigheid aanwezig is en andersom. Vos gaat hier verder in op de evolutietheorie. Volgens Vos is een bezwaar dat God hier op deïstische wijze buiten de schepping kan worden geplaatst, omdat de natuurwetten zelf hun werk doen.⁴⁶

Als zesde noemt het dictaat het ethische argument van de godsdienst. Hierbij gaat het om het geweten dat een godsdienstige en zedelijke functie heeft. Het ethische argument is afgeleid van het godsdienstige argument. Het bewijst dat God bestaat, dat Hij de mens voor verantwoordelijk houdt in zijn handelen en dat God zelf een zedelijk wezen is. Volgens het dictaat is het geweten niet te verklaren buiten het bestaan van God om. De ethiek houdt zich bezig met de plicht, het goede en de deugd.⁴⁷

Naast het voorgaande wordt door Vos ook nog het utilitarisme of hedonisme behandeld.⁴⁸

Het laatste argument dat het dictaat behandelt is het religieuze argument vanaf vraag 175. Hier gaat het over het de veronderstelling dat alle volken godsdienst hebben en het bestaan van God erkennen. Dit is volgens Vos niet juist. Twee vraagstukken zijn hierbij van belang namelijk: Wat godsdienst als psychologisch verschijnsel is en het historisch ontstaan van godsdienst. Enkel de eerste vraag wordt in het dictaat besproken, omdat de tweede vraag bij een ander vak behandeld wordt.

Vos beschrijft hoe godsdienst sinds Kant als psychologisch verschijnsel gezien wordt. Psychologische verschijnselen zijn terug te voeren tot verstand, wil of gevoel. Hiervan

⁴⁵ G. Vos, *Collegedictaat natuurlijke godgeleerdheid*, punt 123.

⁴⁶ G. Vos, *Collegedictaat natuurlijke godgeleerdheid*, punt 147.

⁴⁷ G. Vos, *Collegedictaat natuurlijke godgeleerdheid*, punt 153, 156, 157.

⁴⁸ G. Vos, *Collegedictaat natuurlijke godgeleerdheid*, 162.

uitgaand zal godsdienst in één of meerdere van deze drie componenten zijn oorsprong vinden.⁴⁹

Vos noemt verschillende groepen uit de geschiedenis, die vooral het verstand van belang vonden voor godsdienst: de Gnostieken, de Scholastici, de Rationalisten, Schelling en Cousin en Hegel. Hume en Schleiermacher worden genoemd, omdat zij vooral het gevoel als belangrijk voor de godsdienst zagen. Ten derde worden er een aantal theorieën besproken van mensen die de nadruk legden op de wil: Mansel, Schinkel, Kant, Feuerbach en Straus. Volgens het dictaat van Vos zijn alle drie de componenten verstand, wil en gevoel van belang.⁵⁰

Vos beschrijft hoe door de zondeval het Godsbeeld van de mens en de Godskennis is beschadigd. Beide zijn nog aanwezig, maar ze zijn onvolkomen en onzuiver. Godsbesef komt voort uit de natuur en dat maakt godsdienst tot een algemeen verschijnsel.⁵¹

Tenslotte gaat het dictaat in op de onsterfelijkheid van de ziel. Hier worden een metafysisch, ethisch, godsdienstig en een historisch argument voor genoemd. Hier noemt de Vos de opstanding van Christus een van de meest duidelijk bewezen feiten uit de wereldgeschiedenis. Het historische argument valt als zuivere historie onder de natuurlijke theologie.⁵²

In het dictaat worden verschillende theorieën en wetenschappelijke denkers behandeld. Naast de ontwikkelingen in de oude kerk en de scholastiek, ligt er veel nadruk op de ontwikkelingen sinds de Verlichting. Daarbij passeren veel namen uit de Duitse traditie, zoals Kant, Hegel, Schleiermacher, Feuerbach, Schopenhauer. Ook worden namen genoemd uit de Engelstalige traditie als Bridgewater, Hodge, Paley en John Stuart Mill.

Vos laat met het dictaat zien dat hij goed op de hoogte is van de discussies zoals die er waren. Hij noemt daarbij soms zijn eigen mening en maakt studenten op die manier wegwijs in de natuurlijke theologie. Aan de andere kant valt het op dat Vos regelmatig alleen een beschrijving geeft van de verschillende theorieën, zonder een mening over te geven.

Wat opvalt is dat er op enkele Bijbelteksten na geen verwijzingen naar de Bijbel worden gegeven. Als laatste valt de enorme belezenheid van Vos op. Hij haalt een zeer groot aantal namen en zaken aan.

⁴⁹ G. Vos, *Collegedictaat natuurlijke godgeleerdheid*, 180.

⁵⁰ G. Vos, *Collegedictaat natuurlijke godgeleerdheid*, 181,186,191.

⁵¹ G. Vos, *Collegedictaat natuurlijke godgeleerdheid*, 200.

⁵² G. Vos, *Collegedictaat natuurlijke godgeleerdheid*, 214.

3.3.3 Bronnen dictaat natuurlijke theologie

Net als bij de Gereformeerde Dogmatiek (die ook voortkomt uit collegedictaten) zijn er geen verwijzingen naar bronnen die Vos gebruikte bij het opstellen. Op Princeton, waar Vos zijn opleiding had gevolgd, was sinds de jaren twintig van de negentiende eeuw gestreden tegen Duitse pantheïsme, dat het intellectuele verkeer beïnvloedde. Het werd als de grootste tegenstander gezien van het protestantse denken in de Verenigde Staten. Charles Hodge (1797-1878), de systematische theoloog van Princeton, verzette zich hiertegen. Tijdens de studie van Vos aan Princeton was de zoon Charles Hodge, A.A. Hodge (1823-1886), hoogleraar systematische theologie. Hij stond in de lijn van zijn vader.⁵³

Hodge maakte deel uit van de traditie van de Reformatie en stond hiermee in de lijn van Calvijn (1509-1564) en Turretini (1623-1687). Voor Hodge zijn systematische theologie ontwikkelde, maakte men op Princeton gebruik van 'Institutio Theologiae Elencticae'. Deze was in de 17e eeuw opgesteld door de Geneefse gereformeerde theoloog Turretini. Hodge had geen bezwaar tegen de natuurlijke theologie als zodanig, maar hij had wel bezwaar tegen de rationalistische strategie, zoals die sinds de Verlichting was ontwikkeld om God en godsdienst te verklaren. Daarvoor is het getuigenis van de natuur niet genoeg. Het collegedictaat natuurlijke theologie van Vos staat in de lijn van Hodge. In het dictaat wordt de natuurlijke theologie met bewijsteksten uit de Schrift onderbouwt en niet andersom, zoals men sinds de Verlichting probeerde God uit de rede te verklaren. Vos heeft in zijn dictaat veel aandacht voor deze verklaringen vanuit de rede en beschrijft zeer uitgebreid het Duitse pantheïsme.

Charles Hogde gaf aan dat God twee boeken gebruikt om zichzelf te openbaren. Het boek van de natuur en het boek van de Schrift. De kennis van de natuur is onvoldoende om de mens te redden van het oordeel van God. Hodge gaf aan dat er twee extreme opvattingen zijn over natuurlijke theologie, die beide onjuist zijn. Het ene uiterste stelt dat de werken van de natuur geen betrouwbare openbaring van het wezen van God geven. Het andere uiterste is dat de natuurlijke openbaring zo duidelijk en uitgebreid is, dat het de noodzaak van een bovennatuurlijke openbaring uitsluit. Dit laatste komt sterk naar voren in het Duitse Pantheïsme van na de Verlichting.⁵⁴

De Schrift erkent duidelijk dat de werken van God in de natuur zijn wezen en eigenschappen openbaren. Hodge verwijst naar Psalm 19: 1-4, Psalm 94: 8-10, Handelingen 14: 15-17,

⁵³ Hoffecker, *Charles Hodge. The pride of Princeton*, 296.

⁵⁴ C. Hodge, *Systematic Theology, 3 vols.* (Peabody, Mass: Hendrickson Publishers, 2003) vol. 1:22-25.

Handelingen 17: 24–29 en Romeinen 1: 19–21 als Bijbelsteksten, die duidelijk beweren dat de hele mensheid door het zien van de natuur iets over God kan weten. Dit zijn dezelfde bewijsteksten die Vos noemde in het dictaat.⁵⁵

Tijdens zijn promotiestudie aan de universiteiten van Berlijn en Straatsburg kwam Vos in aanraking met de Duitse theologie. Hier speelden theologen als Kant, Hegel en Schleiermacher, die in de aantekeningen genoemd worden een grote rol. Vos volgde in Straatsburg twee aanzienlijke filosofische vakken: geschiedenis van de Filosofie en de inleiding op de Filosofie. In een brief aan Bavinck schrijft Vos dat filosofie hem meer voldoening gaf dan de Duitse theologie, daar was Vos niet zo over te spreken. Vos vond dat de filosofie de zaken in een helderder licht zet. Hij leerde in Straatsburg veel van de neo- Kantiaan professor Windelband. Hij gaf ook aan dat hij het jammer vond dat de Positivist Laas geen les meer gaf. Daar had hij meer van willen leren.⁵⁶

Voor zijn filosofische ontwikkeling heeft Vos Duitsland het nodige meegekregen dat hem van pas gekomen is in het structureren van de colleges natuurlijke theologie zoals hij die gaf aan de Theologische School in Grand Rapids. Met de colleges werd de opleiding wetenschappelijker. De Theologische School kreeg een hoger niveau. De studenten kwamen in aanraking met een groot aantal filosofen en hun ideeën.

⁵⁵ Hodge, *Systematic Theology*, vol. 1:21 en Vos, *College-aantekeningen natuurlijke godgeleerdheid*, punt 10.

⁵⁶ Dennison, *The letters of Geerhardus Vos*, 22, 123, 125.

3.4 Conclusie

Na zijn aanstelling als professor op de Theologische school in Grand Rapids doceerde Vos naast twee andere docenten een groot aantal vakken. Geerhardus Vos ontwikkelde voor zijn colleges zelf zijn lesmateriaal. Van de collegedictaten is bekend, dat ze door studenten over zijn geschreven. Zelfs nadat Vos al vertrokken was naar Grand Rapids gebeurde dit nog. De aantekeningen die zijn opgetekend door L.J. Veltkamp dateren uit 1898.

De aantekeningen behandelen de natuurlijke godgeleerdheid. De natuurlijke theologie handelt over kennis van God via de natuur en de rede. Uit de inhoud van het dictaat valt op te maken, dat Geerhardus Vos veel geleerd heeft tijdens zijn wetenschappelijke opleiding aan Princeton en de Duitse universiteiten van Berlijn en Straatsburg. Vos was goed op de hoogte van de filosofie. De manier waarop hij de natuurlijke theologie behandelde heeft overeenkomsten met de manier waarop Hodge dat doet in zijn 'Systematische Theologie'. Het dictaat van Vos stond hiermee in de traditie van de Reformatoren als Turretini en Calvijn. De natuurlijke theologie is een gedeelte van de openbaring van God. Het is Zijn openbaring in het boek van de natuur, naast de openbaring door het boek van de Schrift, de Bijbel. Er is echter wel een verschil; alleen de bovennatuurlijke openbaring in de Schrift kan een mens zalig maken. De traditie van de Reformatie stond hiermee kritisch tegenover de natuurlijke theologie. Aan het dictaat is te zien dat Vos zijn studenten inzicht wilde geven in de verschillende wetenschappelijke theorieën op het gebied van de natuurlijke theologie. Hiermee werd het onderwijs op de Theologische school naar een hoger niveau gebracht.

Hoofdstuk 4 - Theologie van Geerhardus Vos

Geerhardus Vos heeft tijdens zijn leven een groot aantal recensies, artikelen en enkele boeken geschreven. Daarnaast zijn heeft hij voor alle gegeven colleges eigen collegedictaten opgesteld.⁵⁷ Deze zijn op de Gereformeerde Dogmatiek na niet gepubliceerd. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de inhoud van de verschillende publicaties, om zo de hoofdlijnen van de theologie van Geerhardus Vos weer te kunnen geven. Daarbij wordt er gekeken naar de plaats van het collegedictaat 'Natuurlijke Theologie' in het grotere geheel van het zijn werk.

4.1 Ontwikkeling theologische inzichten

Het werkzame leven van Geerhardus Vos kan worden ingedeeld in vijf periodes:

De eerste periode van 1862 tot 1888 was de periode van scholing en ontwikkeling. De tweede periode van 1888 tot 1902 liet een toename van wetenschappelijke publicaties zien, in de periode waarin hij een beginnend hoogleraar was.

De derde periode van 1902 tot 1919 was een tijd van grote productiviteit op wetenschappelijk gebied. De vierde periode van 1919-1930 was een periode van een verminderde productiviteit. De laatste periode tot aan zijn overlijden in 1949 was er geen theologische productiviteit. In deze periode leidde hij een teruggetrokken bestaan en publiceerde hij alleen enkele gedichtenbundels.⁵⁸

In 1888 hield Vos zijn inaugurele rede als professor in Grand Rapids. Deze rede was getiteld: 'De uitzichten van de Amerikaanse theologie'. In deze rede introduceerde Vos de inzichten van Abraham Kuyper in de gemeenschap van de Christian Reformed Church. Volgens Kuyper vertoonde het bestel van de Verenigde Staten een gelukkige verhouding van kerk en staat en van geloof en vrijheid. Vos voorzag een bloei van het calvinisme in Amerika. Hij pleitte voor een alomvattende christelijke levens-en wereldbeschouwing. Deze visie moest het opnemen tegen de Amerikaanse levensbeschouwing, die op dat moment beheerst werd door Herbert Spencer's evolutieleer.⁵⁹

⁵⁷ Dennison, *The letters of Geerhardus Vos*, 229-231.

⁵⁸ Dennison, *The letters of Geerhardus Vos*, 64.

⁵⁹ Harinck, *Geerhardus Vos as Introducer of Kuyper in America*, 249.

Vos stond in de traditie van de Reformatie. In zijn werk 'De verbondsleer in de Gereformeerde theologie' liet Vos zien dat hij een brede kennis had van zeventiende -eeuwse schrijvers en discussies tussen Voetianen en Coccejanen.⁶⁰

Over de natuurlijke theologie, is naast de collegedictaten verder niet gepubliceerd. Vos maakte een duidelijk onderscheid tussen de systematische theologie en de natuurlijke theologie.⁶¹ De publicaties uit de tijd van Grand Rapids gaan vooral over dogmatiek. Zo schreef hij recensies over de 'Gereformeerde Dogmatiek' van Bavinck en het 'Lesboek over de Gereformeerde geloofsleer' van Gravemeijer⁶².

In Princeton gaf Vos Bijbelse theologie, in plaats van dogmatische vakken. Vos gaf aan dat de Bijbelse Theologie een positie tussen exegese en systematische theologie inneemt.⁶³

Dit idee werd uitgewerkt in de inaugurele rede: 'The idea of Biblical Theology as a Science and as a Theological Discipline.' Allereerst sprak Vos hierin uit dat God het enige onderwerp van de theologie is. God heeft Zichzelf geopenbaard in de Schrift. Dit is anders dan bij andere wetenschap, daar neemt de mens de eerste stap in het benaderen van de waarheid. De Bijbelse theologie heeft als taak te onderzoeken hoe God Zichzelf geopenbaard heeft in de Schrift. God heeft Zich bovennatuurlijk steeds duidelijker geopenbaard in de geschiedenis. God heeft Zelf gesproken in de geschiedenis. Deze God is niet alleen getuigenis, niet alleen maar inzicht, idealisme, rationalisme, de ontwikkeling van Semitische en Hellenistische godsdiensten (religiewetenschap), maar het is het theocentrische woord dat verticaal doorbreekt.⁶⁴

Ten tweede heeft God Zich onthuld in het verbond. Het verbond houdt een gemeenschap in die alle terreinen van het leven bevat. Deze openbaring van God is een organisch proces. Er zit een soort ontwikkeling in. Elke Bijbelschrijver van Mozes, tot David, tot Jesaja laat een uitbreiding een groei zien van de oorspronkelijke boodschap van verlossing.⁶⁵

Er is sprake van een historische ontwikkeling. Naast de heilsgeschiedenis 'historia salutis' is er ook de subjectieve toepassing voor zondaren in de orde van het heil 'ordo salutis'. Ten derde

⁶⁰ R.C. Barcellos, *The family tree of Reformed Biblical Theology. Geerhardus Vos and John Owen. Their Methods of and Contributions to the Articulation of Redemptive History* (Owensboro. K.Y.: RBAP, 2014) 42.

⁶¹ G. Vos, *Collegedictaat natuurlijke godgeleerdheid*, punt 14.

⁶² Dennison, *Letters of Geerhardus Vos*, 90, 92.

⁶³ G. Vos, *Biblical Theology. Old and New Testaments* (Grand Rapids: Eerdmans, 1948) 6.

⁶⁴ Dennison, *The letters of Geerhardus Vos*, 50.

⁶⁵ Barcellos, *The family tree of Reformed Biblical Theology*, 116.

is de belofte van het verbond gegeven aan Abraham en zijn nageslacht. Ten vierde staat Christus centraal. Als laatste is er sprake van pluriformiteit van onderwijs. God heeft gebruik gemaakt van verschillende genres. Het laat de menselijkheid van de schrijvers die God voor Zijn openbaring gebruikt heeft zien.⁶⁶

Met Abraham Kuyper vond Vos dat de Schrift zelf geen theologie was, maar de basis van de theologie vormde. Later veranderde Vos van standpunt. De wortels van de theologie liggen in de tekst zelf en de gelovigen worden ingezet om en hebben hetzelfde streven als de Bijbelschrijvers. Er is volgens Vos continuïteit tussen de schrijver van het Bijbelboek en de tegenwoordige interpretator. De essentie van de theologie is interpretatie van de geschiedenis van de Verlossing.⁶⁷

Een andere aanwijsbare verandering in Vos' theologie is dat in 1903 de rechtvaardiging door het geloof voor Vos het centrale punt van Paulus' theologie was, terwijl dit volgens hem in 1930 de eschatologie was. De rechtvaardiging moet in eschatologische licht gezien worden. In traditie van het onderwijs op Princeton lag de nadruk op de 'ordo salutis' (de orde van het heil). Hierbij stond de rechtvaardiging centraal. Vos schetste de heilshistorische lijn van het Oude Testament. Deze komt in de kern hierop neer: Adam, die was geschapen om als priester en koning God te dienen en zo gestalte te geven aan het koningschap van God. Hij faalde in zijn roeping. Dit resulteerde in de zondeval. Israël faalde later ook in zijn roeping. Dit resulteerde in oordeel en ballingschap. Tegelijk bevat het Oude Testament beloftes van herstel en vernieuwing van de wereld. Deze kwamen echter in het Oude Testament niet tot vervulling. Het Oude Testament is eschatologisch van karakter, hiermee wordt bedoeld dat de huidige schepping niet het einddoel is van God. Dit geldt voor de schepping vóór de zondeval: de schepping had een hogere staat kunnen bereiken mits Adam gehoorzaam geweest was. De eschatologie gaat vooraf aan de soteriologie. Christus staat centraal in de Schrift; men leeft als gelovige in een verbondsrelatie met de opgestane Christus.⁶⁸

Op Princeton had het Schotse Common Sense realisme een grote invloed; de realistische benadering en een calvinistische theologie raakten in conflict met de liberale Bijbelkritiek. Dit kwam duidelijk naar voren in het conflict met Briggs, zoals eerder beschreven in hoofdstuk 2.

⁶⁶ Barcellos, *The family tree of Reformed Biblical Theology*, 113-120.

⁶⁷ D.E. Olinger, *A Geerhardus Vos Anthology Biblical and Theological Insights Alphabetically Arranged* (Phillipsburg N.J.: P & R Publishing, 2005) 13.

⁶⁸ Olinger, *A Geerhardus Vos Anthology*, 15-17.

Het door de romantiek beïnvloedde Neo- Calvinisme gebruikte Vos in zijn methode als het gaat om epistemologie, wetenschapsbegrip, beeld van de geschiedenis en Verbondstheologie. Vos nam Kuypers echter niet klakkeloos over, maar hij paste zijn visie aan op de Amerikaanse situatie. Hij ging er verder op door en ontwikkelde zijn Bijbelse theologie. Hiermee volgde Vos een derde weg naast het Nederlandse calvinisme en het Princeton Calvinisme.⁶⁹

Vos besteedde in zijn Bijbelse theologie ook aandacht aan de natuurlijke openbaring. In de verlore wereld is de samenstelling van de dingen nieuw. De natuurlijke menselijke geest is hiervoor echter blind. God's opbaring is noodzakelijk om menselijke ogen hiervoor te openen, de natuur kan dit niet doen. Hij werkt vanuit de oude menselijke natuur en schept een nieuwe verlore natuur. Hierbij gaat Hij niet voorbij aan de oude natuur.⁷⁰

Verlossing door Christus is geen zelfdemonstratie van God, maar het is de kern van religie. Op basis van de Schrift wordt duidelijk dat een geloof in God op basis van de natuur niet een Bijbelse religie oplevert. Het natuurlijke is niet slechts een gedeelte van de religie, maar het is iets anders.⁷¹

In de colleges natuurlijke theologie in Grand Rapids maakte Vos een duidelijk onderscheid tussen de natuurlijke theologie en de geopenbaarde theologie. Hij stond hiermee in de traditie van Hodge, Turretini en Calvijn. Vooral de geopenbaarde theologie is van belang. De natuurlijke theologie werd toen al ongenoegzaam tot de kennis van de zaligheid genoemd. Dit duidelijke onderscheid komt terug in de werken van Vos waarin hij de nadruk legde op het belang van de openbaring.⁷²

4.2 Belangrijkste publicaties

Vos schreef in reactie op de liberale theologie. Een aantal van de artikelen die hij schreef werden uitgewerkt tot boeken. Van 1903 tot 1948 verschenen er vier theologische werken van de hand van Vos. Het eerste boek dat Vos in Princeton schreef is 'The Kingdom of God and the Church' (1903). Dit boek beschrijft hij dat het koninkrijk dat Jezus aankondigt een toekomstige eschatologische dimensie heeft. Er is sprake van een reeds en nog niet; het is ten dele maar moet zijn volheid nog bereiken. Volgens Vos kondigde Jezus de komst van het

⁶⁹ Wood, *Dutch Neocalvinism at Old Princeton*, 30.

⁷⁰ Vos, *Biblical Theology*, 21.

⁷¹ Vos, *Biblical Theology*, 85.

⁷² Vos, *Collegedictaat natuurlijke theologie*, punt 10-13.

koninkrijk aan met tekenen en wonderen; deze visie staat in tegenstelling tot de liberale theologie, waarbij het werk en leven van Jezus vooral de ethische aspecten worden benadrukt.⁷³

In 1926 publiceerde Vos 'The Self- Disclosure of Jesus: The Modern Debate about the Messianic Consciousness'. In dit boek gaat het over Jezus als Messias, waarbij Vos de ontwikkeling van de modern kritische discussie van de jaren voor 1926 beschrijft. In de Duitse theologie waren vanaf de tweede helft van de 19^e eeuw verschillende publicaties verschenen, zoals die van theologen als Strauss en Bauer, hierin werd de goddelijkheid van Jezus betwist. Deze denkbeelden waren door Briggs naar de Verenigde Staten gehaald en speelden een belangrijke rol in de 'Princeton controversy'. Vos neemt deze denkbeelden niet over. Als de Messias bovennatuurlijk en eschatologisch wordt beschouwd, dan zet dit Hem apart van de wereld. Jezus is de Messias, omdat Hij de bovennatuurlijke Zoon van God is, die mensen kan redden.⁷⁴

In 1930 verscheen het laatste boek uit de Princeton tijd: 'The Pauline Eschatology'. De eschatologie is bij Paulus niet alleen de wederkomst, maar begon reeds met de opstanding van Christus.⁷⁵

De 'Biblical Theology' werd in 1948 gepubliceerd, Vos was toen al met emeritaat. In dit boek wordt de openbaring van de Geest van God in de loop van de geschiedenis beschreven. Vos behandelt dit onderwerp in vier gedeelten: de aartsvaders, het Mozaïsche tijdperk van openbaring, het profetische tijdperk van openbaring en het Nieuwe Testament.⁷⁶

4.3 Bijdrage Vos aan de gereformeerde theologische wetenschap in de Verenigde Staten.

In de jaren dat Geerhardus Vos aan Princeton was verbonden verdedigde hij de gereformeerde theologische wetenschap en bouwde deze uit doormiddel van publicaties en het geven van colleges. Hij schreef en doordacht de zaken die vanuit de traditie van de gereformeerde wetenschap waren overgeleverd.

Geerhardus Vos combineerde de inzichten van zijn voorgangers op Princeton over de traditionele verbondstheologie en bracht dit in verbinding met het Verlossingsplan van God in het werk en de persoon van Christus. Het verbond stond volgens hem centraal in de Oud

⁷³ Dennison, *The letters of Geerhardus Vos*, 55.

⁷⁴ Dennison, *The letters of Geerhardus Vos*, 56.

⁷⁵ Dennison, *The letters of Geerhardus Vos*, 57.

⁷⁶ Olinger, *Geerhardus Vos*, 143, 149-157.

Testamentische religie en dit zette zich voort in het verlossingsplan van God. Die verlossing openbaart zich organisch in voortgaand historisch proces. De eschatologie werd een steeds belangrijker uitgangspunt in de theologie van Vos. Hierbij gaat het niet alleen om de typologie, maar gaat het met name om een theocentrisch of Christocentrisch perspectief. Er is sprake van een voortgang in de geschiedenis van de openbaring de 'historia revelationis'. Het voorbeeld wat Vos hier gebruikte is de verlossing van de Hof van Eden in een Nieuw Jeruzalem in termen van een bloem, van knop tot bloem. Elk stadium van groei is gerelativeerd aan de geschiedenis van verleden, heden en toekomst.⁷⁷

In zijn Bijbelse theologie werd het hermeneutische principe om Schrift met Schrift te vergelijken consequent uitgewerkt. Vos' bijdrage aan de gereformeerde theologische wetenschap betrof in de Princeton periode vooral de uitbouw van de Bijbelse theologie. De Bijbelse theologie werd op een gereformeerde wijze doordacht om tegenwicht te bieden aan de liberale theologie.⁷⁸

Tijdens zijn lange docentschap waren er meer dan vierduizend studenten die hij college heeft gegeven. Men zou verwachten dat Vos theologische inzichten nog generaties zou doorwerken. Toch is de invloed van Vos direct na zijn emeritaat weggefallen. Princeton voer sinds 1929 een meer liberale koers. Na het overlijden van Vos werden een aantal werken postuum uitgegeven aan de hand van gevonden manuscripten en aantekeningen. In Nederland is Geerhardus Vos nagenoeg onbekend. De Nederlandse theoloog Herman Ridderbos (1909-2007) ontmoette in 1975 de dochter van Vos, hij vertelde haar dat hij in zijn eigen theologische denken beïnvloed was door Geerhardus Vos. Ridderbos schreef op vergelijkbare wijze over het Koninkrijk van God en over de theologie van Paulus.⁷⁹

Het gedachtegoed van Vos is na zijn overlijden het beste te vinden op Westminster Theological Seminary. Op deze instelling was een leerling van Vos actief: de apologet Cornelius Van Til. Van Til maakte via zijn leermeester kennis met de Westerse filosofie. De natuurlijke theologie gebruikte hij om de apologetiek te ondersteunen.⁸⁰

Tezamen met Warfield, Gresham Machen en Van Til was Vos één van de laatste zogenoemde Princeton theologen. Deze theologen stonden in de lijn van het gereformeerde

⁷⁷ Dennison, *The letters of Geerhardus Vos* 51.

⁷⁸ Barcellos, *The family tree of Reformed Biblical Theology*, 42-45.

⁷⁹ Dennison, *The letters of Geerhardus Vos*, 81.

⁸⁰ J. Muether, *Cornelius Van Til* (Phillipsburg N.J.: P & R Publishing, 2008) 130.

protestantisme en in de traditie van het Old School Presbyterianisme. Ze streefden naar een evenwicht tussen het intellectuele en het bevindelijke element in het geloof'⁸¹

4.4 Conclusie

Tijdens zijn docentschap stond Vos in de traditie van de gereformeerde theologie, hierin maakte hij een ontwikkeling door. In eerste instantie was hij meer gericht op het Neo-Calvinisme en volgde hij de ontwikkelingen in Nederland op de voet. Dit is te zien aan de inaugurele rede in Grand Rapids in 1888. Deze rede is een stevig pleidooi voor de invoering van het Neo-Calvinisme in de Verenigde Staten. Met de wisseling van het docentschap wisselde ook het vakkenpakket dat Vos gaf. Hij ging zich richten op de Bijbelse theologie. Gezien het geheel van het werk van Vos vormt het collegedictaat over natuurlijke theologie slechts een klein onderwerp, maar de uitgangspunten die in het dictaat gesteld worden blijven de grondslag voor de theologie. Vanuit de Schrift kan de natuurlijke openbaring van God verklaard worden. De goddelijke openbaring in de Schrift was hier voor Vos leidend en niet de filosofie zoals bij de liberale theologie.

In zijn tijd op Princeton verschenen een aantal publicaties op het gebied van de Bijbelse theologie. De Bijbelse theologie op Princeton moest een tegenwicht bieden aan de liberale Bijbelse theologie, zoals die door Briggs op Union werd gedoceerd. In de Bijbelse theologie van Vos werd de eschatologie een steeds belangrijker thema, uiteindelijk beheerste het de theologie. In verschillende publicaties komt dat naar voren en in zijn boeken wordt dit uitgewerkt. Tijdens zijn professoraat op Princeton kreeg Vos in toenemende mate te maken met de invloed van de liberale theologie op dit instituut. Het gedachtegoed van Vos werd na zijn emeritaat voortgezet door theologen als Van Til en Gresham Marshen op Westminster Theological seminary. Tijdens zijn werkzame leven heeft Vos door zijn publicaties een belangrijke bijdrage geleverd aan de doordenking van de gereformeerde theologie in de Verenigde Staten.

⁸¹ W.A. Hoffecker, *Piety and the Princeton Theologians* (Nutley: Presbyterian and Reformed, 1981) v.

Hoofdstuk 5 Conclusie

In leven van Geerhardus Vos kwamen op verschillende manieren meerdere werelden samen. Allereerst in geografisch opzicht; hij werd geboren in 1862 uit ouders die afkomstig waren uit Graafschap Bentheim in Duitsland. Zijn vader was predikant in verschillende Afscheiden kerken, deze waren vanaf 1834 van de Nederlandse Hervormde kerk afgesplitst. Tijdens zijn middelbare schooltijd volgde Geerhardus het gymnasium in Amsterdam. Dit was een hele andere wereld dan het piëtistische wereld mijdende milieu dat hij thuis gewend was.

Op negentienjarige leeftijd (1888) kwam er nog een andere wereld bij; zijn vader nam een beroep aan naar Grand Rapids en werd daar predikant. Geerhardus, die zijn gymnasium had afgerond reisde mee. In Grand Rapids werd hij student aan de Theologische school van de Christian Reformed Church; de zusterkerken van de afgescheiden Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland. Veel Nederlandse emigranten waren lid van deze gemeenten. De Theologische School had in 1876 één docent aangesteld, professor Boer. Vanwege zijn vooropleiding, die veel hoger was dan die van de gemiddelde student aan de Theologische school, werd Vos na een jaar aangesteld als hulpdocent. Een jaar later, in 1883, rondde hij de opleiding af.

Vos werd geen predikant in de Christian Reformed Church, maar wilde verder studeren op Princeton Theological Seminary. Hier kwam Vos in aanraking met een voor hem nieuwe Engelstalige wereld. Het instituut was één van de oudste theologische opleidingen. De opleiding kende een gereformeerde presbyteriaanse traditie. De Presbyteriaanse Kerk in de Verenigde Staten was ooit opgericht door Ierse en Schotse emigranten. Princeton was een wetenschappelijke calvinistische opleiding. Doordat hij instroomde in het tweede jaar kon Vos driejarige opleiding in twee jaar voltooien.

Vos kreeg hierna een studiebeurs om in Duitsland verder te studeren. Aan de universiteiten van Berlijn en Straatsburg studeerde hij verder. Hier kwam hij in een nieuwe wereld; die van de liberale theologie. Hij verdiepte zich niet alleen in de liberale theologie, maar ook in de filosofie, die belangrijk was in de Duitse theologie van de negentiende eeuw in navolging van Immanuel Kant.

Na zijn promotie op een Semitisch onderwerp keerde Vos terug naar Grand Rapids, waar hij professor werd aan de Theologische School van de Christian Reformed Church. Hij deed hier intrede met een rede over de 'Uitzichten van de Amerikaansche theologie'. Hierin introduceerde hij de denkbeelden van Abraham Kuyper en het neocalvinisme Grand Rapids.

Als docent moest Vos een groot aantal vakken geven. Dit waren vooral de exegetische en dogmatische vakken. Hij was de eerste en enige gepromoveerde professor naast twee predikant- professoren. Met de komst van Vos werd het onderwijs naar een hoger niveau gebracht. Vos gaf destijds drieëntwintig uur college per week, dit moest hij uiteraard voorbereiden. Hij ontwikkelde zelf zijn eigen collegemateriaal.

Vos gaf onder andere college over de natuurlijke theologie. In de natuurlijke theologie probeert men God te verklaren via de natuur en de rede. Vos gebruikte voor het opstellen van het collegedictaat de kennis die hij had opgedaan tijdens zijn opleiding in Princeton, in Berlijn en Straatsburg. Verschillende oud- studenten van Princeton hadden verder gestudeerd in Duitsland. Het onderwijs in Princeton stond in de traditie van het Schotse common sense denken, waarbij men door het gezonde verstand en niet zozeer door filosofische toepassingen tot oplossingen kwam. Door de Duitse invloeden was er gedurende de negentiende eeuw interesse in de Duitse filosofie. Tijdens zijn opleiding in Berlijn en Straatsburg, waarbij hij colleges volgde van verschillende theologen en filosofen, werd Vos bekend met het gedachtegoed en de geschiedenis van de filosofie. Dit heeft hij op heldere wijze uitgewerkt in een dictaat. In 214 vragen en antwoorden werden studenten wegwijzig gemaakt in de verschillende filosofische stromingen. Vos probeerde de opleiding een wetenschappelijk niveau te geven. De aantekeningen zijn opgeschreven door student L.J. Veltkamp. Het is bekend dat de studenten zelfs na het vertrek van Vos de aantekeningen en collegedictaten van elkaar kopieerden.

Vos vertrok in 1893 naar Princeton Theological Seminary na een conflict over de verbondsleer. Mogelijk speelde ook mee dat men in de piëtistische kringen van de Christian Reformed Church niet zo gecharmeerd was van de activistische Kuyper, die invloed had op het denken van Vos. Net als tijdens zijn studie ging hij na Grand Rapids naar Princeton. Vos werd gevraagd om aan Princeton de nieuwe leerstoel Bijbelse theologie te vervullen. Deze leerstoel moest

een tegenwicht bieden aan de Bijbelse theologie van Briggs; een liberale theoloog die bepaalde dogma's in twijfel trok. Briggs was beïnvloed door de Duitse liberale theologie. Vos moest door zijn publicaties tegenwicht bieden aan Briggs. Uiteindelijk verdween Briggs uit de Presbyteriaanse Kerk.

Met het vertrek van Briggs werd het niet rustiger in de Presbyteriaanse Kerk. De eerst helft van de twintigste eeuw kenmerkte zich door een toenemende invloed van de liberale theologie. Steeds weer klonken er geluiden om belijdenisgeschriften als de Westminster Confessie aan te passen. In 1929 werd Princeton door de generale synode gedwongen om aanpassingen te aanvaarden in de organisatiestructuur. Vanaf dat moment deed de liberale theologie ook zijn intrede in Princeton Theological Seminary. Vos bleef tot zijn emeritaat in 1932 werkzaam als docent Bijbelse theologie.

Al die tijd schreef Vos tegen de toenemende invloed van de liberale theologie in de Presbyteriaanse Kerk. Vos schreef vele recensies voor de 'Presbyterian and Reformed Review'. Naast zijn lesmateriaal schreef Vos een aantal publicaties. Deze werden verder uitgewerkt in een drietal boeken die Bijbels theologische onderwerpen behandelen. Het vierde boek 'The Biblical Theology' verscheen in 1948. Met deze publicaties leverde Vos een bijdrage aan de gereformeerde theologie in de Verenigde Staten in die periode. Vooral het idee dat de eschatologie de theologie beheerst werd uitgewerkt; de openbaring die God in Zijn Woord geeft is bepalend. Tijdens zijn jaren aan Princeton schreef Vos niet over filosofie en natuurlijke theologie. Als de natuurlijke theologie genoemd wordt dan schiet die te kort om God te leren kennen en zalig te worden. Het collegedictaat is niet gepubliceerd door Vos zelf, maar door studenten. Vos was ervan op de hoogte dat zijn collegedictaten door studenten werden overgenomen.

Geerhardus Vos heeft in zijn onderwijs en publicaties stelling genomen tegen de toenemende invloeden van de liberale theologie, waarbij de verticale bovennatuurlijke openbaring van God in de Bijbel vervlakt werd tot iets horizontaals. Vos droeg op deze wijze bij aan de gereformeerde theologiebeoefening in de Verenigde Staten, door deze te verdedigen, maar ook door die theologisch te doordenken. Door de nadruk te leggen op de eschatologie benadrukte Vos het belang van bovennatuurlijke openbaring. De Bijbelse boodschap staat in het kader van reeds en nog niet. God heeft van boven ingegrepen door Christus naar de wereld te zenden, daarmee is het 'eschaton' aangebroken. Dat is niet alleen een periode na het einde

van het leven. Opnieuw is Geerhadus Vos hier iemand die verbindt met een andere wereld dan de huidige wereld. Zijn theologie wijst op de toekomstige wereld.

Hoofdvraag: Wat is de kerkhistorische context van de colleges van Vos' over natuurlijke theologie in relatie tot de gereformeerde theologiebeoefening in de Verenigde Staten tussen 1888-1932?

De colleges over natuurlijke theologie zijn ontwikkeld door Geerhardus Vos in de periode waarin hij doceerde aan de Theologische School in Grand Rapids (1888 – 1893). Binnen de Amerikaanse theologische wereld had de Theologische School in Grand Rapids een zeer bescheiden plaats. Het was de predikantsopleiding van de in 1857 opgerichte Christian Reformed Church. Deze kerk bestond voornamelijk uit Nederlandse emigranten met een afgescheiden achtergrond. Het kerkgenootschap kende in de eerste vijftig jaar van haar bestaan een zekere mate van isolement en was vooral gericht op de zusterkerken in Nederland. De colleges werden op de Theologische School in het Nederlands gegeven, dat gold ook voor het vak natuurlijke theologie.

In het dictaat zijn de hoofdlijnen van de natuurlijke theologie gestructureerd weergegeven. In het grotere geheel van de publicaties van Vos hebben deze aantekeningen geen officiële plaats omdat ze niet zijn uitgegeven, maar door studenten werden gekopieerd en verspreid. De natuurlijke theologie handelt over kennis van God die via de natuur en de rede verkregen kan worden. In de kerkgeschiedenis is daar veel over nagedacht en geschreven. Aan de hand van 214 vragen en antwoorden wordt de ontwikkeling van de natuurlijke theologie beschreven, hierbij komt veel filosofie en theologie naar voren.

Geerhardus Vos kwam tijdens zijn studie aan het Theological Seminary in Princeton in aanraking met de filosofische inzichten, die de basis vormden voor zijn natuurlijke theologie. In Princeton was een lange traditie van theologische invloeden van het Europese vasteland, met name uit Duitsland. Tijdens zijn promotiestudie in Duitsland had Vos zijn kennis van de filosofie verder verdiept. De Duitse universiteiten kenden een stevige traditie van filosofieonderwijs, deze vormden de basis voor de inhoud van het collegedictaat. Inhoudelijk sloten de colleges aan bij het de ideeën die Hodge uitwerkte in zijn 'Systematische theologie'. Vanuit de Schrift kan gesteld worden dat er een natuurlijke openbaring is, deze is echter niet voldoende om zalig te worden. Met de benadering dat de Schrift het uitgangspunt is voor de

theologie stond Vos in de traditie van de Reformatie van Hodge, Turretini en Calvijn. Hier tegenover stond de liberale theologie zoals die zich na de Verlichting ontwikkelde, hierin was de filosofie de basis voor de theologie.

Met de colleges natuurlijke filosofie werd het peil van het onderwijs in Grand Rapids verhoogd. Studenten maakten kennis met verschillende filosofische ideeën, deze kwamen eerder niet zo uitgebreid in het curriculum van de opleiding aan de orde. Doordat de opleiding wetenschappelijker was geworden kon ze bijdragen aan de uitbouw van de gereformeerde theologie in de Verenigde Staten. Abraham Kuyper en Herman Bavinck bouwden op hetzelfde moment de gereformeerde theologie in Nederland uit doormiddel van het zogenoemde Neo-Calvinisme. In zijn inaugurele rede in Grand Rapids zag Geerhardus Vos een plaats voor de uitbouw van het Neo- Calvinisme in de Verenigde Staten.

Nadat Geerhardus Vos vier jaar in Grand Rapids gedoceerd had, werd hij in 1893 professor Bijbelse Theologie aan Princeton Theological Seminary. Het collegedictaat natuurlijke theologie bleef nog een aantal jaren in gebruik. De aantekeningen van student Veltkamp dateren uit 1898. Studenten kopieerden het handmatig.

Tijdens zijn periode in Princeton kreeg de liberale theologie, waar Geerhardus Vos in Duitsland kennis mee gemaakt had, ook invloed in de Presbyteriaanse Kerk. Vos kon door recensies en boeken bijdragen aan het verdedigen en verder uitwerken van de gereformeerde theologie in de Amerika. In zijn periode als hoogleraar legde Vos de nadruk op de eschatologie in de Bijbelse openbaring. Hij verdedigde het bovennatuurlijke ingrijpen van God, dat boven alle menselijke denken uitgaat. Wat filosofen ook bedacht hebben om vanuit de natuur God te kunnen verklaren, de natuurlijke theologie is onvoldoende om tot kennis van de zaligheid te komen. Uiteindelijk komt het aan op de Goddelijke openbaring.

De colleges natuurlijke theologie werden gegeven op een kleine Theologische School in Grand Rapids maar ze zorgden ervoor dat deze opleiding wetenschappelijker werd en daardoor een plaats innam in het grotere geheel van de gereformeerde theologie. Door de inhoud van de colleges kregen de studenten een overzicht van de natuurlijke theologie, zoals die zich in de geschiedenis ontwikkeld heeft.

Samenvatting

De kerkhistorische context van de colleges van Vos' over natuurlijke theologie in relatie tot de gereformeerde theologiebeoefening in de Verenigde Staten tussen 1888-1932

Het collegedictaat 'Natuurlijke Theologie' is opgesteld door Geerhardus Vos (1862-1949) in de periode waarin hij doceerde aan de Theologische School van de Christian Reformed Church in Grand Rapids (1888 – 1893). In het dictaat zijn de hoofdlijnen van de natuurlijke theologie gestructureerd weergegeven. De natuurlijke theologie handelt over kennis van God, die via de natuur en de rede verkregen kan worden. In de kerkgeschiedenis en de geschiedenis van de filosofie is daar veel over nagedacht en geschreven. Aan de hand van 214 vragen en antwoorden wordt de ontwikkeling van de natuurlijke theologie in het dictaat beschreven.

Geerhardus Vos kwam tijdens zijn theologische studie aan het Theological Seminary in Princeton en in Duitsland in aanraking met de filosofische inzichten, die de basis vormden voor zijn natuurlijke theologie.

Met de benadering dat de Schrift het uitgangspunt is voor de theologie stond Vos in de traditie van de Reformatie van Hodge, Turretini en Calvijn. Hier tegenover stond de liberale theologie zoals die zich na de Verlichting ontwikkelde, hierin was de filosofie de basis voor de theologie. Met de colleges natuurlijke filosofie werd het peil van het onderwijs in Grand Rapids verhoogd. Studenten maakten kennis met verschillende filosofische ideeën, deze kwamen eerder niet zo uitgebreid in het curriculum van de opleiding aan de orde. Doordat de opleiding wetenschappelijker was geworden kon ze bijdragen aan de uitbouw van de gereformeerde theologie in de Verenigde Staten.

Nadat Geerhardus Vos vier jaar in Grand Rapids gedoceerd had, werd hij in 1893 professor Bijbelse Theologie aan Princeton Theological Seminary. Het collegedictaat natuurlijke theologie bleef nog een aantal jaren in gebruik. De aantekeningen van student Veltkamp dateren uit 1898.

Tijdens zijn periode in Princeton kreeg de liberale theologie, waar Geerhardus Vos in Duitsland kennis mee gemaakt had, ook invloed in de Presbyteriaanse Kerk. Vos kon door recensies en boeken bijdragen aan het verdedigen en verder uitwerken van de gereformeerde theologie in

de Amerika. In zijn periode als hoogleraar Bijbelse Theologie legde Vos de nadruk op de eschatologie in de Bijbelse openbaring. Hij verdedigde het bovennatuurlijke ingrijpen van God, dat boven alle menselijke denken uitgaat.

De natuurlijke theologie is onvoldoende om tot kennis van de zaligheid te komen. Daarvoor is de bijzondere openbaring via de Schrift nodig. Dat wordt duidelijk in het dictaat van de natuurlijke theologie. Maar studenten in de theologie hebben wel kennis nodig van de natuurlijke theologie. Het collegedictaat probeerde de studenten in Grand Rapids in die kennis te onderwijzen.

Literatuurlijst

Aubert, A.G., *The German Routs in the Nineteenth Century American Theology* (Oxford: University Press, 2013).

Barcellos, R.C., *The family tree of Reformed Biblical Theology. Geerhardus Vos and John Owen. Their Methods of and Contributions to the Articulation of Redemptive History* (Owensboro. K.Y.: RBAP, 2014).

Bratt, J.D., *Dutch Calvinism in Modern America, a History of a Conservative Subculture* (Grand Rapids: Eerdmans, 1984).

Beets, H., *The Christian Reformed Church: Its Roots, History, Schools and Mission Work, A.D. 1857-1946.* (Grand Rapids: Baker, 1946).

Beets, H., *De Chr. Geref. Kerk. Zestig jaren van strijd en zegen* (Grand Rapids: Grand Rapids Printing Company, 1918).

Bruggink, D.J., *By Grace Alone. Stories of the Reformed Church in America* (Grand Rapids: Eerdmans, 2004).

Beuker, G.J., 'German Oldreformed Emigration: Catastrophe or Blessing?' In: G. Harinck en H. Krabbendam (ed.), *Breaches and Bridges: Reformed Subcultures in the Netherlands, Germany and the United States* (Amsterdam: VU Uitgeverij, 2000) 101- 114.

Bruins, Elton J., and Robert P. Swierenga, *Family Quarrels in the Dutch Reformed Churches in the Nineteenth Century. Historical Series of the Reformed Church in America.* (Grand Rapids: Eerdmans, 1999).

Caldwell, R. S., *Theologies of the American Revivalists: From Whitefield to Finney.* (Intervarsity Press, 2017).

Dennison, J. T., *The letters of Geerhardus Vos* (Phillipsburg N.J.: P&R Publishing, 2005).

Eijnatten, J. van, en F.A. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren, 2005).

Fabend, H. H., *Zion on the Hudson: Dutch New York and New Jersey in the Age of Revivals*. (New Brunswick, Rutgers University Press, 2000).

Harms, H., *Historic Directory of the Christian Reformed Church In North America* (Grand Rapids: Eerdmans, 2004).

Harinck, G., 'Herman Bavinck and Geerhardus Vos' In: *Calvin theological journal* 45, no. 1 (2010) 18-31.

Harinck, G., 'Geerhardus Vos as Introducer of Kuyper in America.' In: H. Krabbendam (ed.), *The Dutch- American Experience: Essays in Honor of Robert P. Swieringa* (Amsterdam: VU Uitgeverij, 2000) 243-262.

Hodge, C., *Systematic Theology* (Peabody, Mass: Hendrickson Publishers, 2003).

Hoffecker, W.A., *Charles Hodge. The pride of Princeton* (Phillipsburg N.J.: P & R Publishing, 2011).

Jong, G.F. de, *The Dutch Reformed Church in the American Colonies*. (Grand Rapids: Eerdmans, 1978).

Jong, J.A. de, *Henry J. Kuiper. Shaping the Christian Reformed Church 1907-1962* (Grand Rapids: Eerdmans, 2007).

Kemeny, P. C., *Princeton in the Nation's Service: Religious Ideals and Educational Practice, 1868–1928* (1998)

Kidd, Th. S., *The Great Awakening: The roots of Evangelical Christianity in Colonial America*. (Yale: Yale University Press, 2007).

Mc Grath, A., *Christelijke Theologie - Een introductie* (Kampen: Kok, 1997).

Moorhead, J., *Princeton Seminary in American Religion and Culture*. (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 2012).

Muether, J., *Cornelius Van Til* (Phillipsburg N.J.: P & R Publishing, 2008).

Noll, M.A., *America's God. From Jonathan Edwards to Abraham Lincoln* (Oxford: Oxford University Press, 2002).

Noll, M.A., *The Rise of Evangelicalism: The Age of Edwards, Whitefield and the Wesleys*. (Intervarsity, 2004).

Olinger, D.E., *Geerhardus Vos: Reformed Biblical Theologian, Confessional Presbyterian* (Philadelphia, Reformed Forum, 2018).

Steward, G., *Princeton Seminary (1812-1929) Its Leaders' Lives and Works* (Phillipsburg N.J.: P & R Publishing, 2014).

Sudduth, M., *The Reformed Objection to Natural Theology* (New York: Routledge, 2016).

Swierenga, R.P., *The Dutch in America: Immigration, Settlement, and Cultural Change* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1986).

Swierenga, R.P., 'True Brothers: The Netherlands Origins of the Christian Reformed Church in North America 1857-1880' In: G. Harinck en H. Krabbendam (ed.), *Breaches and Bridges: Reformed Subcultures in the Netherlands, Germany and the United States* (Amsterdam: VU Uitgeverij, 2000) 61-83.

Tanis, J., *Dutch Calvinistic Pietism in the Middle Colonies* (Den Haag: Nijhoff, 1967).

Wood, J.H., 'Dutch Neo- Calvinism at old Princeton: Geerhardus Vos and the Rise of Biblical Theology at Princeton Seminary', In: *Journal for the History of Modern Theology* v. 13 n. 1 (2006/07/01) 1-25.

Zwaanstra, Henry. *Reformed Thought and Experience in a New World: A Study of the Christian Reformed Church and Its American Environment, 1890-1918*. Kampen: J. H. Kok, 1973.

Bijlage transcriptie

Bijlage - Collegedictaat “Natuurlijke Theologie”

Verantwoording van deze editie

De oorspronkelijke tekst van het collegedictaat is in deze editie letterlijk weergegeven, zoals student L. J. Veltkamp uit Grand Rapids het in 1898 opgeschreven heeft. Dat betekent dat het dictaat in de oud- Nederlandse spelling geschreven is. Soms worden woorden op verschillende manieren gespeld.

De bladzijden in het aantekeningenschrift zijn niet genummerd. In het aantekeningenschrift van Veltkamp staat het dictaat tussen twee andere vakken in. Het dictaat is opgebouwd aan de hand van 214 vragen en antwoorden. Na een aantal vragen over de aard en ontwikkeling van de natuurlijke theologie in de geschiedenis, wordt in vraag 43 een overzicht van een aantal theorieën gegeven die de godsdienst proberen te verklaren. Vraag 43 vormt zo de inhoudsopgave van de rest van het collegedictaat.

Waar Veltkamp begrippen onderstreept heeft, is dat in deze editie overgenomen. In deze transcriptie is ook het onderscheid aangehouden dat in de oorspronkelijke editie vermeld is. Soms wordt er gebruik gemaakt van een nummering, soms wordt het onderscheid in een antwoord aangegeven door letters.

Doormiddel van het notenapparaat zijn zaken verduidelijkt. In het oorspronkelijke dictaat worden bijna geen verwijzingen gegeven naar geraadpleegde literatuur. In het dictaat wordt een groot aantal theologen en filosofen uit de geschiedenis genoemd. Het dictaat biedt een overzicht van de ontwikkelingen van de natuurlijke theologie tot het eind van de negentiende eeuw. Het is niet bekend of Vos deze versie geautoriseerd heeft. Wel is bekend dat Vos ervan op de hoogte was dat zijn collegedictaten werden overgenomen.¹

¹ J. T. Dennison, *The letters of Geerhardus Vos* (Phillipsburg N.J.: P&R Publishing, 2005) 229-231.

Natuurlijke Theologie ²

1. Waarin komt de natuurlijke theologie overeen met de geopenbaarde theologie? En waarin is ze onderscheiden?
Zij komt daarin met haar overeen, dat beide hetzelfde object hebben namelijk God. Ze is daarin van haar onderscheiden, dat kenbron en methode van behandeling een andere zijn namelijk ontleend aan de natuur, gelijk door het bijvoeglijk naamwoord „natuurlijke” wordt aangeduid.
2. Hoe omschrijft ge dus de Natuurlijke Theologie?
Als eene theologie dat wil zeggen een leer aangaande God, die hare stof en hare methode aan de natuur ontleent.
3. Wat verstaat ge onder natuur?
Alles dat aan de gewone verbinding van oorzaken en gevolgen onderhevig is en volgens vaste wetten werkt, sedert het begin de schepping.
4. Welke zijn dus kenmerken van het begrip natuur?
Regelmaat en continuïteit (d.w.z. aanhoudend en onafgebroken).
5. Hoe kunt ge dat uit de afleiding van het woord natuur zelf bevestigen?
Natuur komt van „nascor „geboren worden”, wat geboren wordt is.
6. Behoren ook de vrije wilsdaden der menschen tot het gebeuren der natuur?
Gewis, want wat ook de oorzaak van de wilsdaden op zichzelf zijn mag, ze staan niet buiten verband met des menschen karakter en de mensch zelf is als geslacht slechts een schakel uit de keten der natuur en zijn leven is aan vaste wetten gebonden.
7. Als ge nu dit begrip van de natuur in de bovengenoemde definitie inlascht, welke omschrijving verkrijgt ge dan?
Natuurlijke theologie is een kennis van God, die hare stof en hare methode ontleent aan de wereld, zoals ze zich aan ons voordoet als voortdurend volgens vaste wetten geregeerd.
8. Geef enigszins nauwkeurig het onderscheid aan tusschen natuurlijke en geopenbaarde theologie.

² De transcriptie betreft de aantekeningen van L.J. Veltkamp uit 1898. De aantekeningen van De Groot uit 1895 hebben dezelfde inhoud alleen loopt de nummering van de vragen en de antwoorden hier en daar anders. Waar er onduidelijkheden waren in de aantekeningen van Veltkamp heb ik de aantekeningen van De Groot gebruikt om dingen te verhelderen.

Geopenbaarde theologie komt tot ons op grond van iets nieuws en ongewoons. Openbaring is altijd iets dat opnieuw en buiten de gewone oorzakelijkheid der natuur om in de wereld wordt ingebracht. Daarom gaat openbaring vergezeld van wonderen om haar kenbaar te maken. De gevolgen, de inhoud der openbaring, mogen blijven zij zelf de daad der openbaring is van voorbijgaande aard. Openbaring is iets dat niet aanhoudt terwijl de natuur aanhoudend getuigenis geeft. Ps 19:1-4
Dag aan dag stort overvloediglijk sprake uit en nacht aan nacht toont wetenschap.

9. Hoe vat ge dus deze tegenstelling tot natuur Openbaring op?

Niet in den wijdsten zin van alles wat God aan zich zelf aan ons kenbaar heeft gemaakt, want dan is er de natuur zelf onder begrepen, maar in engeren zin als die bijzondere tussschenkomst Gods, waardoor Hij op directe wijze ons door bijzondere middelen aan de mensch en kennis van zichzelf, die deze uit de natuur als bron niet verkrijgen kan.

10. Leert de natuur, dat er natuurlijke Godskennis is?

Ja, in plaatsen als ps. 19:1-4, ps 94:8-10, Hand. 14:15, 17, Hand 17: 24, Rom 1: 19-21.³ Hier wordt tevens geleerd, dat deze natuurlijke openbaring klaar genoeg is om de mensch verantwoordelijk voor God te stellen aangaande zijn Godsdienst: „Opdat ze niet te verontschuldigen zouden zijn,,.

11. Wat leert de Schrift aangaande de genoegzaamheid of (...) dezen Openbaring in de Natuur tot zaligheid?

³ (Alle teksten uit de Statenvertaling omdat deze vertaling door Geerhardus Vos gebruikt werd in zijn onderwijs aan de studenten. De NBG vertaling kwam pas in 1951.)

Psalm 19: 1-4: 1 Een psalm van David, voor den opperzangmeester. 2 De hemelen vertellen Gods eer, en het uitspansel verkondigt Zijner handen werk. 3 De dag aan den dag stort overvloediglijk spraak uit, en de nacht aan den nacht toont wetenschap. 4 Geen spraak, en geen woorden zijn er, waar hun stem niet wordt gehoord.

Psalm 94:8-10: 8 Aanmerkt, gij onvernunftigen onder het volk! en gij dwazen! wanneer zult gij verstandig worden? 9 Zou Hij, Die het oor plant, niet horen? zou Hij, Die het oog formeert, niet aanschouwen? 10 Zou Hij, Die de heidenen tuchtigt, niet straffen, Hij, Die den mens wetenschap leert?

Handelingen 14: 15, 17: 15 En zeggende: Mannen, waarom doet gij deze dingen? Wij zijn ook mensen van gelijke bewegingen als gij, en verkondigen ulieden, dat gij u zoudt van deze ijdele dingen bekeren tot den levenden God, Die gemaakt heeft den hemel, en de aarde, en de zee, en al hetgeen in dezelve is; 17 Hoewel Hij nochtans Zichzelven niet onbetuigd gelaten heeft, goed doende van den hemel, ons regen en vruchtbare tijden gevende, vervullende onze harten met spijs en vrolijkheid.

Romeinen 1: 19-21: 19 Overmits hetgeen van God kennelijk is, in hen openbaar is; want God heeft het hun geopenbaard. 20 Want Zijn onzienlijke dingen worden, van de schepping der wereld aan, uit de schepselen verstaan en doorzien, beide Zijn eeuwige kracht en Goddelijkheid, opdat zij niet te verontschuldigen zouden zijn. 21 Omdat zij, God kennende, Hem als God niet hebben verheerlijkt of gedankt; maar zijn verijdeld geworden in hun overleggingen en hun onverstandig hart is verduisterd geworden;

Ze leert dat de natuurlijke kennis ongenoegzaam is 1 Cor.1:21, Gal 3:21, Hand. 4:12, Joh 3:36, Rom 11: 13-15. ⁴

12. Welke waarde heeft dan nog de natuurlijke theologie?

1. Negatief kan zij den gelovige geen dingen tot zaligheid leeren, die de Schrift niet zou bevatten.
2. Zij leert echter vele dingen direct, die de Schrift meer veronderstelt dan uitdrukkelijk bespreekt.
3. Zij leert ons in de natuur Gods wijsheid; Zijn wezen en werken bewonderen.
4. Hare wetenschappelijke positie dankt de natuurlijke theologie aan hare bruikbaarheid in de apologetiek tot weerlegging van degenen, die de bovennatuurlijke Godsopenbaring verworpen hebben.

13. Wat is het verband tusschen natuurlijke theologie en metaphysiek? ⁵

De natuurlijke theologie kan ok als een deel der filosofie beschouwd worden en vormt dan den overgang tusschen filosofie en theologie. Ook metaphysiek is een deel der filosofie. De metaph. echter bespreekt de eerste beginselen van het zijn op zich zelf, de natuurlijke theologie behandelt die zoals ze hunne eenheid vinden in de gedachte en werking Gods.

14. Wat is het historische verband tusschen de systematische theologie (dogmatiek) en de natuurlijke theologie?

Gedurende langen tijd zijn beide wetenschappen niet onderscheiden geworden, wijl men de systematische theologie tot een soort filosofie, dus tot een natuurlijke

⁴ 1 Cor.1:21: Want nademaal, in de wijsheid Gods, de wereld God niet heeft gekend door de wijsheid, zo heeft het Gode behaagd, door de dwaasheid der prediking, zalig te maken, die geloven;
Gal 3:21: 21 Is dan de wet tegen de beloftenissen Gods? Dat zij verre; want indien er een wet gegeven ware, die machtig was levend te maken, zo zou waarlijk de rechtvaardigheid uit de wet zijn.
Hand. 4:12: En de zaligheid is in geen Anderen; want er is ook onder den hemel geen andere Naam, Die onder de mensen gegeven is, door Welken wij moeten zalig worden.
Joh 3:36: Die in den Zoon gelooft, die heeft het eeuwige leven; maar die den Zoon ongehoorzaam is, die zal het leven niet zien, maar de toorn Gods blijft op hem.
Rom 11: 13-15: 13 Want ik spreek tot u, heidenen, voor zoveel ik der heidenen apostel ben; ik maak mijn bediening heerlijk; 14 Of ik enigszins mijn vlees tot jaloersheid verwekken, en enigen uit hen behouden mocht. 15 Want indien hun verwerping de verzoening is der wereld, wat zal de aanneming wezen, anders dan het leven uit de doden?

⁵ Metafysica = boven het waarneembare uitgaand; = bovenzinnelijk. Dit in tegenstelling tot het zichtbare.
www.vandale.nl, geraadpleegd op 25-6-2019.

wetenschap maakte. Vele der kerkvaders⁶ trachtten het geloof tot kennis te verheffen, de pistis tot gnosis te maken. Evenzo de scholastieken der Middeleeuwen.⁷

Bij de kerkvaders had dit zoogenaamde apologetische gronden. Zij wilden een theologie waarmede ze heidense tegenstanders overtuigen konden.

15. Noem eenige argumenten van natuurlijke theologie op door de kerkvaders reeds gebruikt?

1. Het argument van analogie. Gelijk dieren en mensen door één individu beheerscht worden zoo is het waarschijnlijk, dat er ook één beheerscher der wereld zal zijn (tegen 't polytheïsme)
2. Ontlogische argumentatiën. Die uit het begrip Gods als een oneindig, eeuwig, almachtig wezen zijn bestaan poogde af te leiden.
3. Historische argumenten. Die uit het planmatige der wereldgeschiedenis tot het bestaan Gods als de regelaar besluiten.
4. Cosmologische argumenten. Die uit de veranderingen in de wereld tot een eerste oorzaak opklommen.

16. Wat is het onderscheid tusschen de neiging der Griekse en Latijnse kerk in het vaststellen van het verband tussen natuur en geopenbaarde theologie?

De Grieksch kerk was er steeds op uit de filosofie van het Evangelie te eenzelvigen. De Latijnse kerk, vooral Tertullianus, trachtte beide zo scherp mogelijk als onverzoenbaar tegenover elkaar te stellen. Dit hing samen met het karakter der beide kerken. Dat der Griekse was speculatief. Hier heerschte de Platonische filosofie oppermachtig.⁸

Vandaar dat zich de Griekse kerk op de eigenlijke theologische quaesties van Gods wezen, de Drieenheid der Christologie wierp. De Latijnse kerk droeg den

⁶ Kerkvaders zijn de schrijvers en leraren uit de periode van de vroegchristelijke Kerk, van wie de theologische werken bewaard zijn gebleven. Kerkvaders die Geerhardus Vos noemt zijn onder andere Augustinus (354-430) Tertullianus (ca. 160-ca.230).

⁷ Scholastieken: aanhangers van de scholastiek. Hiermee wordt de middeleeuwse filosofie bedoeld. Deze kwam in de 11e eeuw tot ontwikkeling in stedelijke scholen en deze werden in de 12e en 13e eeuw uitgebouwd tot universiteiten. Voorbeelden van scholastieke geleerden zijn: Petrus Abaelardus (1079-1142), Duns Scotus (1266-1308), Willem van Ockham (1288-1347) en Thomas van Aquino (ca. 1225-1275). (E. Grant, *God and Reason in the Middle Ages*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2004) 56, 159.)

⁸ Platonische filosofie: volgens deze filosofie bestaan er ideeën of vormen. Dit zijn onzichtbare, tijdloze, perfecte voorbeelden, waarvan de verwerkelijkingen in de wereld om ons heen slechts een afleiding of afspiegeling zijn.

stempel van het Romeinse juridisch karakter, zij was practisch van richting, trachtte dus de quaestie, die met het recht Gods, met de zonde, met de verlossing in verband stonden uit te werken (Augustinus, Pelagius). Overmits nu aangaande de laatste reeks van vragen de Bijbel uitsluitend inlichting geeft, aangaande de eerste ook de filosofie op zekere hoogte, zoo dacht de Griekse kerk zich liefst theologisch en filosofisch als één. De Latijnsche (kerk) als gescheiden.

17. Was er in de Westersche kerk geen uitzondering op dezen algemene regel?

Ja, Augustinus hield zich zeer veel bezig met natuurlijke theologie. Hij maakte een begin met ontologisch het bestaan van God te bewijzen. Ingeboren Godskennis werd trouwens algemeen aangenomen, ook in het Westen.⁹

18. Wat was het eigenaardige der theologie van Dionysius Areopagita¹⁰, de mysticus der 6de eeuw na Christus?

Hij leerde in pantheistische zin, dat men van God, die boven alle ontkenning en bevestiging verheven is, eigenlijk niets weten kan, maar dat toch ontkenningen nog dichter bij de waarheid komen dan bevestigingen. Het is gemakkelijker God te omschrijven zoals Hij niet is, dan zoals Hij wel is.

19. Wie zette later de lijn van deze negatieve argumentatie voort?

Johannes Demascenus¹¹, de laatste groote theoloog der Oosterse Kerk (700-750). Hij verzamelde alle negatieve elementen tot eene groote doorlopende bewijsvoering en komt tot de slotsom dat God bestaat als Schepper, Onderhouder, Regeerder en Kunstenaar van het heelal, onlichamelijk, zonder oorsprong, onveranderlijk, onverderfelijk.

20. Wat was het onderscheid tusschen pogingen der Vaders om de theologie te rationaliseren en dezelfde pogingen bij de Middeleeuwse scholastieken?

⁹ Augustinus hield zich veel bezig met de natuurlijke theologie omdat hij voordat hij tot bekering kwam geschoold was als filosoof. Hij doordacht de filosofie en de vraagstukken met hun betrekking tot het Christendom. Hieruit formuleerde hij nieuwe inzichten. (Russell, B., *A History of Western Philosophy*. (New York: Simon & Schuster 1945) Book II, Chapter IV.)

¹⁰ Dionysius de Areopagiet (eind 5^e – begin 6^e eeuw) is een filosoof en theoloog. Hij schreef onder andere de 'Mystieke theologie'. Hierin betoogt hij dat God alleen maar beschreven kan worden in termen van negatieve theologie, dus door te benoemen wat hij niet is. (A.P. Orban, *De hemelse hiërarchie van Dionysius de Areopagiet* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2016) 14-15.)

¹¹ Johannes Demascenus (676-749) was theoloog en heilige uit de oosterse kerk. Hij bestudeerde wat de kerkvaders hadden geschreven. Alles wat nieuw was in zijn optiek ketters omdat het niet eerder door de kerk was erkend. In zijn dogmatische werk 'Fontein van kennis' (Pege gnoseos) geeft hij in het derde deel een overzicht van de Oosters orthodoxe leer. (K. H. Uthemann, 'Johannes von Damaskus.' In: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL)*. Band 3, (Herzberg: Bautz, 1992,) 331–336.)

Bij de vaders vloeiden deze pogingen uit eene praktische bedoeling voort, bij de Scholastieke hadden ze een wetenschappelijk grond. De eersten wilden de tegenstanders weerleggen, de laatsten wilden begrijpen.

21. Stond dit streven bij de Scholastieken ook in verband met hun Semi-Pelagionisme?¹²

Ja, wanneer de mensch en de menschelijke rede niet als geheel bedorven worden beschouwd, zoo zal men er lichter toe komen om op grond van de menschelijke rede alleen eene theologie te willen opbouwen. Toen later in de Reformatie Augustinus' leer van de menschelijke bedorvenheid weer herleefde, begon men ook de rede weer te wantrouwen en greep naar de Schrift als bron der Theologie.

22. Namen alle Scholastieken dezelfde positie in, wat het stellen der rede als kenbron der Theologie betreft?

Neen. a. Er waren er die leerden, dat het geloof niet van de rede afhankelijk was. Zij geloofden reeds afgedacht van alle redelijke bewijs, maar zochten nu nog de redelijke voldoening om hetgeen reeds buiten de rede vaststond ook van achter de rede te bewijzen. Het bewijzen was hun geen praktische behoefte maar een theoretisch genot. Bevoorbeeld Anselmus.¹³

b. Er waren anderen zoals Abaelard, die meenden, dat de waarheden des geloofs eerst hunne praktische zekerheid verkregen, wanneer zij op redelijke gronden gedemonstreerd worden. Deze waren dus Rationalistisch in den slechten zin des woords.

23. 1. Wie moesten onder de latere Scholastici uitdrukkelijk gemeld worden?

Durandus de Sancto Pozcians + 1333.¹⁴ Hij schijnt het eerst uitdrukkelijk de bekende drie wegen, waardoor men tot eene natuurlijke Godskennis komt onderscheiden te hebben: a. de weg der uitnemendheid, b. de weg der noodzakelijkheid, c. de weg der ontheffing.

¹² Semi-pelagianisme: groepering die geloofde dat de eerste stap naar verlossing een vrijwillige keuze is, een daad van menselijke vrijheid en niet de genade.

¹³ Anselmus van Canterbury (1033-1109) was een filosoof, theoloog en benedictijner monnik. Hij werd de aartsbisschop van Canterbury en verwierf onder meer bekendheid met zijn zogenaamd ontologisch godsbewijs. Hij wordt beschouwd als de grondlegger van de scholastiek. (M. Walsh (ed.), *Butler's Lives of the Saints* (New York: Harper Collins Publishers, 1991) 117.)

¹⁴ Durandus van Saint-Pourçain (ca 1275-1333) was een theoloog en filosoof. Hij was een Dominicaanse monnik. Met hem begon de derde periode van de scholastiek. Hij maakte een onderscheid tussen natuurlijke

2. De belangrijkheid van Raimund Sabiente berust op zijn werk „Boek der natuur of de Schepselen”. Hij leefde in het midden der 15de eeuw. Voor al zijne duidelijke onderscheiding tusschen 't boek der der natuur en dat der Schriftuur was van gewicht. Raimund beschouwde dus de natuur als een boek d.w.z als iets dat er op ingericht is om waarheid te vertellen. Door deze opvatting heeft hij in zekeren zin het recht verworven vader der Natuurlijken Theologie te heeten. ¹⁵

24. Hoedanig is volgens Raimund het verband tusschen Natuurlijke en geopenbaarde Theologie?

1. De Natuurlijke Theologie moet ons eerst leeren, dat er een God bestaat, en gaat dus wat noodzakelijkheid betreft aan de geopenbaarde vooraf.
2. Dan kan de geopenbaarde Theologie ons leeren, wat deze God aangaande zichzelf zegt.
3. Ook wat den omvang betreft leert de Natuurlijke Theologie alles wat in de Bijbel vervat is, hoewel wij niet alles eerst op grond der reden behoeven te gelooven

25. Was de Reformatie gunstig voor de ontwikkeling der Natuurlijke theologie.

Neen, want ze verzette zich tegen de Roomse traditieleer en tegen het Semi-Pelagianisme der Roomse Kerk. Daarom hield ze zich liefst uitsluitend aan de Schrift en wilde dat ook in zijne Godskennis de mensch niet op eigen krachten steunen zou, en uit eigen middelen vinden zou, maar eenvoudig God gelooven.

26. Wat is Calvijn's eigenaardige positie in dezen?

Hoewel hij een aangeboren zin voor God in de mensch aanneemt, die niet kan uitgeroeid worden, zoo legt hij toch minder nadruk op het objectieve getuigenis der natuur buiten ons aangaande God, en schijnt te denken, dat eerst in verbinding met onze aangeboren Godsidee de natuur voor ons een verstaanbaar getuigenis geeft,

kennis en kennis die door het geloof verkregen wordt. (www.thomasinstitut.uni-koeln.de/11754.html, geraadpleegd op 25-7-2019.)

¹⁵ Raimund Sabiente of Raimundus Sabundus (1386-1435). Hij schreef zijn 'Theologica Naturalis' in 1434 tot 1436. Dit boek markeert een belangrijk stadium in de geschiedenis van de natuurlijke theologie. Het boek was gericht tegen de positie die toen door sommigen werd ingenomen, dat reden en geloof, filosofie en theologie antithetisch en onverenigbaar waren. Raimund verklaart dat het boek van de natuur en de Bijbel beide goddelijke openbaringen zijn, de ene algemene en onmiddellijke, de andere specifieke en bemiddelende. (W.A. Euler, 'Raimund von Sabunde'. In: *Theologische Realenzyklopädie*. 28 (Berlijn: De Gruyter, 1997) 122–125.)

hetwelk dan nog meer voor praktische bewondering der wijsheid Gods dan tot theoretische doeleinden dienstbaar is. ¹⁶

27. Hoe hield zich Melanchton tegenover de Natuurlijke Theologie?

In de eerste uitgave zijner theologie ¹⁷ bezigt hij geene aan de rede of aan de natuur ontleende argumenten. Later gaf hij in de leer der schepping een enigszins verwarde opgave van zaken, die op dit punt betrekking hebben. Maar nauwkeurig en ordelijk werd de behandeling in de uitgave van 1543, hoewel ze ook hier nog onvolkomen bleef en zich voordeed als van secundair belang.

28. Hoe was het verloop der ontwikkeling verder na de Reformatie?

1. Zoomin de Gereformeerde als de Lutherse Kerken houden de Natuurlijke theologie als iets anders dan verdedigingsmiddel tegen de ongelovigen beschouwingen. Zij gaven ook niet toe dat voor de Christen de natuur de toeleiding is tot de geopenbaarde Theologie
2. De theologie werd vooral bij de Lutherschen als heilsleer, dus Soteriologisch behandeld. De natuur leert niets van het heil. Ze kan dus geen rechte theologie leveren.
3. De Lutherschen hadden bovendien in hunne Christologie en in hun Avondmaalsleer nog andere gronden, om getuigenis der rede en der natuurlijke zinnen te verachten en te miskennen. Vandaar bij hun meer afkeer voor de Natuurlijke Theologie dan bij de Gereformeerden.

29. Door wien kwam de eerste verbetering in dezen toestand?

Door Alsted ¹⁸, die in 1615 zijne „Natuurlijke Theologie” Verschijnen liet. Hij spreekt van een inwendig boek der natuur (geweten enzovoorts) en een uitwendig boek der natuur (objectieve getuigenis der Schepping) Later verloor men het laatste meer en meer uit het oog tot schade der Natuurlijke Theologie.

¹⁶ Volgens Calvijn veronderstelde kennis van God bij alle mensen. Er is een tweevoudige kennis van God als Schepper en als Verlosser. In de menselijke geest is er een besef van God aanwezig door natuurlijke ingeving. Calvijn citeerde hier de klassieke denker Cicero die opmerkte dat er geen natie zo barbaars is of er is wel de overtuiging van een god aanwezig. De afgodendienst is daar het bewijs van hoewel de afgodendienst verkeerd is. Er zijn mensen die in hun hart het gevoel hebben dat er geen god is, maar die doven dan het licht van de natuur. Toch is kennis van God als Schepper via de natuur onvoldoende. Er is kennis van God als Verlosser nodig om tot het juiste inzicht te komen. Dit gebeurt via de openbaring van Zijn Woord. (Institutie, Boek I, 1-7.)

¹⁷ Loci communes, 1521.

¹⁸ Johann Heinrich Alsted (1588-1638) was een Duitse gereformeerde theoloog. Toen zijn werk de 'Natuurlijke Theologie' uitkwam in 1615 was hij hoogleraar aan de Theologische Hogeschool van Hanau. (www.deutsche-biographie.de/alsted, geraadpleegd op 25-7-2019.)

30. Hoe laat zich de voorliefde tot deze ingeboren Godsidee en hare behandeling verklaren?

Uit den invloed der Cartesiaansche Philosophie in welke de Godsidee een groote rol speelde. Cartesius 1596-1655 had de Godsidee noodig om tot zekerheid te komen aangaande de betrouwbaarheid onzer overige kennis. Slechts wanneer God bestaat kan ik zeker zijn, dat mijne rede en mijne zinnen mij niet bedriegen. Hij maakte dus niet uit een godsdienstig of theologisch maar uit een zuiver filosofisch motief van deze Godsidee gebruik. Dus werd de Natuurlijke Theologie eene dienstmaagd der Philosophie. ¹⁹

31. Was deze dienstbaarheid geheel onvruchtbaar?

Neen, eene menigte verhandelingen over Natuurlijke Theologie verschenen, zowel in de Gereformeerde als in de Lutherse kerken.

32. Omschreef men altijd juist het verband tusschen Natuurlijke en geopenbaarde Theologie?

Neen, sommigen beweerden, dat de rede en de Natuurlijke Theologie uit haar geput, dienen moesten om de goddelijke oorsprong der Schriften en de Goddelijke openbaring in de engeren zin te bewijzen en dat ons geloof aan beide in laatsten instantie op de rede rust.

33. Welke was de invloed der Leibnitz- Wolffsche Philosophie ²⁰ op de behandeling der Natuurlijke Theologie?

Men ging nog verder in het Rationalisme en trachtte de geheele Theologie uit formeele, abstracte beginselen af te leiden, vooral in ontologischen zin. Eerst had men zich tot de aangeboren idee beperkt, nu ging men geheel van logische begrippen uit. Daarbij kwam de strikt mathematische methode van behandeling. Het is niet meer het object maar de methode wat de wetenschap beheerscht.

¹⁹ René Descartes of gelatiniseerd Rensus Cartesius (1596-1650) was een Franse filosoof en wiskundige. Het denken was volgens hem de centrale afdeling van de mens. Aan alles kan men twijfelen maar één ding is zeker de mens denkt. Vanuit het menselijke denken komt men tot de zekerheid van God als absolute macht. De kern van de zekerheid ligt in strakke ordeningen. God is een God van orde. Deze filosofische opvatting werkte ook door in de ontwikkeling van de natuurwetenschappen. Alles ging volgens vaste natuurwetten. De natuurwetten die ontdekt werden bevestigden de natuurwetenschappers in hun geloof in een goddelijke orde. (A. van de Beek, *Van Kant tot Kuitert. De belangrijkste theologen uit de 19e en 20e eeuw* (Kampen: Kok, 2006) 17-18.)

²⁰ Gottfried Wilhelm (von) Leibniz (1646-1716) was een Duitse wiskundige, filosoof, natuurkundige, historicus, rechtsgeleerde en diplomaat

Vandaar Wolff's eisch, dat iedere verhandeling over Natuurlijke Theologie zich tot één enkel argument bepalen moest.

34. Wie heeft aan al deze rationalistische speculaties een einde gemaakt?

Immanuel Kant 1724-1804. Zelf eerst een Rationalist van de Leibnitz- Wolffsche school is hij het in den dieperen zin des woords steeds gebleven. Zijne voornaamste werken waren: 1. Kritiek der zuivere rede. 1781, 2. Kritiek der practische rede. 1788, 3. Prologomena 1783, 4. Kritiek der oordeelskracht. 1790. ²¹

35. Geef een kort overzicht van Kant's systeem?

1. De mensch is in zijne kennis receptief en spontaan, ontvangend en werkend tegelijk. Ontvangend wat de stof betreft, die hij door zinnelijke indrukken ontvangt. Spontaan of werkend wat betreft den vorm waarin hij deze indrukken vat en verwerkt. De vormen zijn tweeledig namelijk vormen van aanschouwing en vormen van den kennis.
2. Daar de vormen niet in de dingen buiten ons liggen, maar door ons op de indrukken, die wij van de dingen ontvangen, toegepast worden, zoo verschijnen de dingen aan ons niet zoals ze op zichzelf zijn, maar zoals wij ze door vervorming maken. Wat wij kennen zijn slechts verschijnselen, niet de dingen zoals ze bestaan op zichzelf. Onze kennis is fenomenalistisch.
3. Omdat echter nu deze vormen niet bij A. zoo en bij B. weer anders zijn, zoo bewerken zij eene zekere overeenstemming tusschen het kennen van alle menschen. Wetenschap moet altijd iets vast en algemeen zijn, tot dusver had men dit wetenschappelijke karakter onzer kennis gezocht in hare overeenstemming met de werkelijkheid. Kant zoekt het in de overeenstemming met onzer voorstellingen met de aanschouwings- en denkvormen. Men noemt dit het immanente waarheidsbegrip.

Christian Wolff (1679-1754) was een Duitse rechtsgeleerde, filosoof, politiek denker. Zijn denken was sterk rationalistisch van aard, en hij ontleende veel aan de ideeën van Gottfried Leibniz. Beiden zijn belangrijke figuren uit de Duitse Verlichting.

²¹ Immanuel Kant (1724-1804) was een Duitse filosoof ten tijde van de Verlichting. Zijn ideeën hebben een grote invloed uitgeoefend op de westerse filosofie. Volgens hem kunnen we over de werkelijkheid buiten onszelf niets met zekerheid zeggen. De mens kent met zijn verstand. Bij het waarnemen van een ding ziet men iets, maar kent hij dat ding ook echt. Dat 'ding an sich' is een onkenbaar geheim. Wat men kent zijn slechts de beelden die het eigen denken creëert. God valt buiten het denken van de mens. Kant rekende in zijn filosofie af met het rationalisme van Descartes en Wolff- Leibniz. (Beek, *Van Kant tot Kuitert*, 24-25.)

4. De aanschouwingen en denkvormen hebben slechts betrekking op de ervaring en zijn slechts voor deze bestemd. Er is echter in de geest des menschen een natuurlijk en onvermijdbaar streven, om ze te toe te passen op iets dat buiten onze ervaring ligt, dat wil zeggen op de totaliteit der dingen. Dit vermogen in de mensch noemt Kant de rede in onderscheid van het denken. Hij heeft dus: Aanschouwing, denken, rede. De rede vormt zich de ideeën, die drie in getal zijn: die der ziel als van een duurzame substantie; die der wereld als van een eindeloze reeks van oorzaken en gevolgen, die van God als van het allervolmaaktste Wezen. Overmits de inhoud van deze ideeën buiten alle ervaring ligt, hebben ze geen theoretische geldigheid. De idee der ziel berust op een psychologisch paralogisme, daar men de eenheid des zelfbewusten Ik's met de eenheid en absolute duurzaamheid eenen zielesubstantie verwisselt. De idee der wereld leidt tot antinomieën, die elkaar vernietigen. De idee van God, zoals die in de Natuurlijke theologie bewezen wordt, berust geheel op Sophismen. De ideeën hebben echter praktische waarde, daar ze een zijdelingsch getuigenis bevatten van hetgeen de praktische rede leert.
5. Het is de fundamentele wet der praktische rede, dat het goede moet bestaan en dat er overeenstemming moet zijn tusschen het goede en geluk, dat wil zeggen het goede moet gelukkig zijn. Deze wet veronderstelt volgens Kant drie dingen: a) Ik moet dus kan ik ook, dat inhoudt wijsheid van de wil. b) Ik bereik het zedelijk goede in mijn streven slechts oneindig langzaam; mijn leven kan dus niet eindig zijn, zoo ik het bereiken moet, dat inhoudt Ik ben onsterfelijk. c) Ik kan mijzelf al ben ik deugdzaam het geluk niet waarborgen, er moet dus een hooger wezen zijn hetwelk dit doet, dat inhoudt God bestaat. Dus bouwt Kant met behulp van de praktische rede weer op, wat hij in de Kritiek der zuivere rede afgebroken had. Deze drie: God, vrijheid en onsterfelijkheid heeten de postulanten der praktische rede.
6. De Godsdienst is volgens Kant geheel een onderdeel en hulpmiddel der zedelijkheid. Godsdienst is het vervullen onzer plichten als geboden Gods. De dogmata werden door Kant allegorisch opgevat en zoo tot hulpmiddelen der zedeleer gemaakt.

36. Wat was het gevolg dezer critiek van Kant?

De gewone bewijzen van het bestaan van God werden er zeer door in discredit gebracht, ook beroofde de Pantheïstische ontwikkeling der Duitse Philosophie na Kant de Theologie van het recht om afzonderlijk te bestaan. ²²

37. Hoe werd de Natuurlijke Theologie in Engeland vooral beoefend?

De Engelschen maakten veel werk van de physico- theologie ²³ dat wil zeggen van het naspeuren der orde in de natuur, waardoor dan tot het bestaan eene ordeschepper kan besloten worden. In 1802 verscheen de bekende „Nat. Theology” van W. Paley ²⁴. Ook de Bridgewater Treatises ²⁵ begunstigten deze richting. Vergelijk voorts Thompsom’s „Principles of Nat. Theol.” 1872. zijn werk „Christian Theism.

38. Welk belangrijk werk is in de laatste tijd in Duitschland verschenen?

²² In punt 51.3 gaat Vos verder in op deze pantheïstische ontwikkelingen van de Duitse filosofie. Het pantheïsme heeft als uitgangspunt dat God en de wereld één zijn. Feitelijk betekent dit dat alles (en iedereen) goddelijk is of iets goddelijks bevat. God is feitelijk immanent aan de natuur en monistisch: het natuurlijke en goddelijke staan onlosmakelijk in verbinding met elkaar. Het Pantheïsme van Fichte, Schelling en Hegel ontstond uit reactie tegen de negatieve, sceptische resultaten van Kant’s Kritiek en uit de studie van Spinoza. Kant had geleerd, dat de mens slechts verschijnselen kennen kon, omdat hij en de dingen apart waren. De dingen moesten in zijn bewustzijn komen voor hij ze zou kennen. In reactie op Kant stelden Fichte, Schelling en Hegel dat als men zei dat de mens en de dingen één zijn dan was de moeilijkheid van het beperkte kennen weg. De mens kent in de dingen alleen zijn eigen wezen. De wetten die hij in dat kennen volgt en toepast zijn niet slechts subjectieve wetten van zijn denkvermogens, maar tevens objectieve wetten van de wereld.

²³ Physico- theologie: De physico-theologie probeert Gods bestaan of eigenschappen af te leiden uit het waarnemen van natuurlijke processen. (www.dnbl.org Documentatieblad werkgroep Achttiende eeuw jaargang jaargang 1988, blz 215, geraadpleegd op 6-8-2019.)

²⁴ William Paley (1743 - 1805). In zijn werk ‘Natural Theology’ (1802) maakte hij gebruik van het beeld van het horloge. de wereld in elkaar is gezet door een bewuste persoonlijkheid. Hij vergelijkt de wereld met een horloge. Een horloge kan niet uit toeval ontstaan, daar is het veel te ingewikkeld voor. Er moet dus wel een horlogemaker zijn. Dit geldt ook voor de wereld. Er moet dus een "wereldmaker" zijn. Die wereldmaker is God. (<https://www.iep.utm.edu/paley>, geraadpleegd op 25-7-2019.)

²⁵ Francis Henry Egerton, was de achtste graaf van Bridgewater (1756- 1829). Van 1833 tot 1840 werden negen natuur- theologische geschriften opnieuw uitgegeven:

- 1) ‘The Adaptation of External Nature to the Moral and Intellectual Condition of Man’, door Thomas Chalmers,
- 2) ‘On The Adaptation of External Nature to the Physical Condition of Man’, door John Kidd,
- 3) ‘Astronomy and General Physics considered with reference to Natural Theology’, door William Whewell,
- 4) ‘The hand, its Mechanism and Vital Endowments as evincing Design’, door Sir Charles Bell,
- 5) ‘Animal and Vegetable Physiology considered with reference to Natural Theology’, door Peter Mark Roget.
- 6) ‘Geology and Mineralogy considered with reference to Natural Theology’, door William Buckland,
- 7) ‘On the History, Habits and Instincts of Animals’, door William Kirby.
- 8) ‘Chemistry, Meteorology, and the Function of Digestion, considered with reference to Natural Theology’, door William Prout,.

9) De negende Bridgewater Treatise werd als reactie op de eerste acht geschreven door Charles Babbage. onder de titel ‘On the Power, Wisdom and Goodness of God’. Babbage gaf de voorkeur aan het concept van de schepping waarin een door God geschonken natuurlijke wet domineerde. Babbage bracht de stelling naar voren dat God de almacht en de vooruitziende blik had om te creëren als een goddelijke wetgever. In dit boek ging Babbage over de interpretaties tussen wetenschap en religie. Volgens hem bestaat er geen wrijving tussen het Woord van de Bijbel en de feiten van de natuur.

(www.victorianweb.org/science/science_texts/bridgewater/intro.htm, geraadpleegd op 19-7-2019.)

Dat van Ulrici getiteld: „Gott und die Natur”.²⁶

39. Wat is de eigenaardige methode, die O. Zöckler volgt in zijn *Theologica Naturalis* verschenen in 1860?²⁷

Hij zoekt aan te toonen dat in de natuur dezelfde wetten heerschen die ons de Schrift als op geestelijk gebied geldend voorhoudt. Uit deze overeenkomst zoekt hij dan teleologisch het bestaan van God als de werkmeester dezer overeenkomst en de geloofwaardigheid der openbaring in de Schrift te bewijzen.

40. Welke factor is in de behandeling van de Natuurlijke Theologie gedurende de laatste tijden weer op den voorgrond getreden?

De Philosophie der Geschiedenis dat wil zeggen men tracht aan te toonen, dat in de geschiedenis een planmatige ontwikkeling is op te merken, er is leiding en bedoeling in. Overmits nu de menschen zelf niet met elkaar overeen gekomen zijn, er deze planmatigheid in te brengen, een iegelijk van hen zonder afspraak met de andere werkt, zoo moet aangenomen worden, dat dit plan door een hooger aller leidend verstand wordt uitgevoerd, dat God de geschiedenis leidt. Eene bijzondere toepassing van het teleologische argument derhalve op het sociale en het historische leven der menschheid.

41. Is deze beschouwingwijze reeds oud?

Men vindt sporen van het historische argument bij Irenaeus, Tertullianus, Clemens van Alexandrie, Augustinus en anderen. Als afzonderlijke wetenschap is echter de Philosophie der geschiedenis een product van de nieuwen tijd, wijl men vroeger niet genoeg de geschiedenis der wereld kon overzien, maar ergens beperkte taalkennis en aardkunde bij enkele groepen moest staan blijven. Eene meer omvattende beschouwing dagteekent van Herder (*Ideën zur Philosophie und zur Geschichte der Menschheit* 1784) van Hegel (*Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte.*) van Bunsen (*Gott in der Geschichte*) 1857-58 en van Guizot,²⁸

²⁶ Hermann Ulrici (1806-1888) was een Duitse filosoof. In 1862 verscheen het boek ‘Gott und Natur’. Als reactie op Hegels pantheïsme schreef hij meer theïstisch. (www.deutsche-biographie.de/alsted, geraadpleegd op 25-7-2019.)

²⁷ Otto Zöckler (1833-1906) was een Duitse theoloog. Hij had een uitgebreide kennis van de theologie en de natuurwetenschappen. Hij probeerde beiden met elkaar te verbinden. (S. Meindl, *Otto Zöckler - Ein Theologe des 19. Jahrhunderts im Dialog mit den Naturwissenschaften* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008)

²⁸ Johann Gottfried Herder (1744- 1803) was een Duitse dichter, filosoof en theoloog. Herder schreef in het eerste deel van zijn werk ‘*Ideën zur Philosophie und zur Geschichte der Menschheit*’ uit 1784, dat de aarde een planeet in het midden tussen de andere planeten is waar een evenwichtige situatie heerst. God zit hierachter.

42. In hoeverre kan men zeggen dat de moderne verandering der Theologie in Godsdienstwetenschap de Natuurlijke Theologie heeft benadeeld?

De zogenaamde Godsdienstwetenschap houdt zich niet bezig met wat object aan de Godsdienst beantwoordt, dat wil zeggen met God, maar met de Godsdienst als subjectief verschijnsel in de mensch, hetwelk ze op natuurlijke wijze te verklaren zocht. Behalve dat ze dus geene Theologie is maar een stuk der Psychologie kan zij van al wat de inhoud of materiele der Natuurlijke Theologie uitmaakt, slechts dat gedeelte behandelen, dat in de menschelijke natuur is.

43. Volgens welk schema zullen hier best de verschillende vraagstukken, die zich voor ons opdoen, behandeld kunnen worden?

Wij geven eerst:

I- Een historisch overzicht van de verschillende systemen van godsdienst en godsdienstig geloof (vraag 44)

II- Een kritisch overzicht van de theorieen, die het ontstaan en de ontwikkeling van de godsdienst zoeken te verklaren (vraag 75)

III- Eene bespreking van het Ontologisch argument (vraag 92)

IV- “ Cosmologisch ” (vraag 115)

V- “ Physico teleologisch ” (vraag 132)

VI- “ Ethische ” (vraag 151)

VII- “ Religieuze ” (vraag 175)

I- Een historisch overzicht van de verschillende systemen van godsdienst en godsdienstig geloof.

44. Hoe kunnen de verschillende systemen van godsdienst en godsdienstig geloof het best ingedeeld worden?

maar de verdere ontwikkeling is een lang proces

(www.deutschestextarchiv.de/book/show/herder_geschichte01_1784, geraadpleegd op 26-7-2019.)

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) was een Duits filosoof en is hoort bij de stroming van het Duits idealisme. In zijn “Vorlesungen uber die Philisophie der Geschichte” zet hij een geschiedfilosofie uiteen waarin de geschiedenis beschouwd wordt als een rationeel, op vooruitgang gericht proces, geleid door de 'Wereldgeest'. (Beek, *Van Kant tot Kuitert*, 43.)

Christian Karl Josias von Bunsen (1791-1860) was een Pruisische diplomaat. Hij hield zich onder andere met archeologie en theologie bezig.

Guist Guizot Wie er met Guizot bedoeld wordt is niet helemaal duidelijk. Mogelijk is dit Francois Pierre Guillaume Guizot (1787-1874) Hij was een protestantse Franse premier en historicus. Het vrijheidsbegrip was voor Guizot belangrijk. De religie en de vrijheid hadden elkaar nodig. De geschiedenis van de vrijheid was een opgaande lijn in de geschiedenis. Ook hier is er sprake van een proces in de wereldgeschiedenis. (W.G.F. van Vliet, *Groen van Prinsterers historische benadering van de politiek* (Hilversum: Verloren, 2008) 151.)

Men kan vooreerst splitsen tusschen Monisme, Pluralisme en Atheïsme.

Het Monisme kan weer ingedeeld worden in Pantheïsme, Deïsme, Monotheïsme of Theïsme. Het Pluralisme in dualisme of Polytheïsme, terwijl het Atheïsme de meest verschillende vormen kan aannemen, waar geen strikt wetenschappelijke theorie is.

45. Wat beteekent de term Monisme?

Hij is afkomstig van het Grieksche woord „monos” dat „alleen, eenig” beteekent, en onder Monisme verstaat men dus een wereldbeschouwing, die alles afhankelijk maakt van eene absolute oorzaak, welke ze God noemt.

Pantheïsme

46. Wat is daarentegen de eigenaardige beteekenis van het woord Pantheïsme?

Pantheïsme komt van het Grieksche „pan” „al” en van „theos” „God”. Men verstaat er onder eene wereldbeschouwing, die de Ontologische identiteit, dus de wezenlijke eenzelvigheid leert van de verschijnselen der wereld en van de oorzaak, waarvan ze afhankelijk zijn.

47. Kan men het Pantheïsme omschrijven met te zeggen, dat alles God is naar zijne opvatting?

Neen, maar slechts door te zeggen, dat het wezen van alles God is. God is niet volgens alle Pantheïsten de totaliteit der verschijnselen, maar hun gemeenschappelijk ongedeeld wezen, tegenover hetwelk de verdeelde verschijnselen eigenlijk geen wezen hebben.

48. Hoevelerelei vormen van het Pantheïsme kunt ge onderscheiden?

1. Dat Pantheïsme, hetwelk de eigenschappen van geest en stof denken en uitbreiding in eene hogere eenheid poogt samen te vatten, die dan boven deze tegenstellingen verheven, niet als geest en ook niet als stof, maar als een derde voor ons niet te denken, maar met zichzelf identisch absoluut gesteld wordt.
2. Dat Pantheïsme hetwelk het wezen van alle dingen en dus het absolute in de stof zoekt en alle geestelijke verschijnselen als eigenschappen van openbaringen van een stoffelijke substantie opvat.
3. Dat Pantheïsme, hetwelk het wezen van het absolute in geest zoekt en de materiele zijde der wereld voor iets onwezelijks houdt, dat wil zeggen een schepping van het geestelijke voorstellen verklaart.

Men kan de eerste soort Identiteits Pantheïsme, de tweede Materialistisch, de derde Idealistisch- Pantheïstisch noemen.

49. Wie heeft de term Pantheïsme gebezigd?

De Deïst Toland in 1705. Hij noemde zich Pantheïst in de titel van een boek dat over Socinianisme handelde.²⁹ Later wordt de naam Pantheïst zelfs in Fay's verhandeling: „Verdediging der godsdiensten van Mozes en het Joodsche volk”, geschreven tegen Toland, aangetroffen.

50. Wat zijn de hoofdstellingen die aan alle Pantheïsten gemeens zijn?

1. Er bestaat geen dualisme in het heelal, alle tweeheid van substantie is uitgesloten. Er is slechts ééne substantie. Het komt er van zelf niet op aan om men alles stof of geest of alles tot een derde boven beide verheven maakt. Ook niet of men van God als de wereld of van de wereld als God spreekt. In alle geval is er geene onderscheiding in wezen zijn stof en geest, God en wereld één, identisch. De wereld is niet slechts onmogelijk zonder God, maar ook God zonder de wereld. Van schepping kan dus geen sprake zijn, zoo men er niet onder verstaat dat zich de wereld van eeuwigheid door een noodzakelijk proces uit God ontwikkelt.
2. God kan niet zelfbewust of persoonlijk zijn, behalve in zoover zelfbewustzijn een der verschijnselen is, waarin het absolute zich openbaart en dat dus niet tot het wezen daarvan behoort. De Pantheïstische God is het absolute, waarin geene onderscheiding vallen kan. Hij is niet slecht in alles, hij is het „al”, een persoonlijk wezen kan niet het al zijn, naar men meent, daar persoonlijkheid zichzelf van iets anders onderscheiden weten in zich sluit. Persoonlijkheden zijn altoos gescheiden, indien dus het Alwezen als zoodanig ook reeds persoonlijk was, zoo zou het van de individuele menselijke persoonlijkheid gescheiden, dus niet het al zijn.
3. De menselijke persoonlijkheid is slechts een verschijnsel, waarin geen wezen en geen bestaan is, dat voorbij gaat. De mensch is tegenover God wat een golf aan de oppervlakte der zee tegenover de watermassa is. Er is daarom geen

²⁹ John Toland (1670 - 1722) was een Iers-Britse filosoof en theoloog. Het genoemde boek is 'Socinianism Truly Stated (by "A Pantheist") (1705)' Hierin omschreef hij pantheïsme als de 'mening van degenen die in geen ander eeuwig wezen geloven dan in het universum. (J. Israel, *Radical enlightenment: Philosophy and the making of Modernity 1650-1750* (Oxford: University Press, 2001) 33 ii John Toland (1670-1722).)

onsterfelijkheid. En in den diepsten grond geen zedelijke wijsheid, want het al-
wezen (dat onze zedelijke handelingen bepaalt) is eigenlijk de eenige oorzaak
daarvan, terwijl onze eigen wil, ons eigen karakter wederom slechts
verschijnselen zijn, die niet spontaan uit zichzelf werken.

4. Het begrip der zonde heeft bij alle Pantheïsme twee eigenaardigheden.
 1. Dat het als verschijnsel beschouwd tot iets onwezenlijks gemaakt wordt, en dat het wezen (hetwelk ook in de zonde zich noodzakelijk openbaart) als onzondig of liever als boven de zonde verheven wordt gedacht.
 2. Dat men liefst de zonde als verschijnsel nog als iets negatiefs beschouwd, als een ontbering van iets wezenlijks. Al wat wezenlijk is, is macht, bezit, is goed, en hoe meer macht en wezen des te meer goed. Vandaar dat zelfzucht het grondbeginsel der Pantheïstische Ethiek is. Het is immers God- zelf, die sterk is en in den sterke en zelfzuchtig in een zelfzuchtige en daar is niets buiten Hem, waarop men zich zou kunnen beroepen tegen Hem. Wat is, is goed als zoodanig.

51. Uit welke motieven kan een Pantheïstische wereldbeschouwing ontstaan?

1. Uit Rationalisme. Het Rationalisme wil slechts dat als gekend aannemen, wat het begrijpen kan. Begrijpen beteekent uit een hoger beginsel afleiden. Volgens het Rationalisme moet alles uit hetzelfde beginsel door ons afgeleid worden, waarin het bestaat. Eindelijk alles moet uit één beginsel afgeleid worden. We hebben dus in het Rationalisme: a) Alles moet begrepen worden. b) Alles moet uit één principe begrepen worden. c) Alles moet uit zijn grond afgeleid worden, zal het begrepen worden. d) De menschelijke geest moet met de wereld één zijn, zullen zijne wetten, wereldwetten, zal zijn begrijpen en deduceeren het wereldsysteem afbeelden. Vereenzelviging dus van begrijpen en kennen, van denkvermogen, en zijne wetten, maakt het wezen van het Rationalisme uit daarom leidt het direct tot Pantheïsme.
2. Het Mysticisme, hetwelk de kennis der waarheid zoekt door eene onmiddellijke intuïtie, een inwendig zien, een mystieke eenheid met de oorsprong van alle zijn, met God. Het Pantheïsme is theorie, die men gemaakt om den wan van het Mysticisme te verklaren. In Spinoza werkte naast het Rationalisme ook het

mysticisme, om het tot een Pantheïst te maken. Historisch ligt de oorsprong van deze Pantheïstische mystiek in de Philosophie van Plato. Plato noemt Eros de oorsprong van alle Philosophie. Eros is een fabelachtige persoonlijkheid, onder welke Plato het streven van het sterfelijke en eindige naar het eeuwige en oneindige verstaat. Deze Eros is echter van God zelf afkomstig. Hier hebben we dus reeds de pantheïstische Mystieke gedachte dat het streven des menschen naar God zijn oorsprong noemt in een deelhebben des menschen aan God. Aanvankelijk bleef dit Pantheïsme wel is waar tot de menselijke ziel beperkt, maar later strekte het zich uit, meer en meer ook, tot de uitwendige wereld. Het was de bron, waaruit de Duitsche mystici gedurende de Middeleeuwen hun Pantheïsme trokken.

3. Het Pantheïsme van Fichte, Schelling en Hegel ³⁰ ontstond uit reactie tegen de negatieve, sceptische resultaten van Kant's Kritiek en uit de studie van Spinoza. Kant had geleerd, dat de mensch slechts verschijnselen kennen kon, wyl hij en de dingen twee waren de dingen dus altijd in zijn bewustzijn moesten ingaan, dus tot verschijnsel worden voor hij ze kennen kan. Wanneer men nu zei, dat de mensch en de dingen eigenlijk niet twee, maar één waren, zoo werd deze moeilijkheid op eenmaal opgeheven. De mensch kent dus in de dingen slechts zijn eigen wezen en de wetten, die hij in dat kennen volgt en toepast zijn niet slechts subjectieve wetten zijns denkvermogens, maar tevens objectieve wetten der wereld. Men lette er echter op, dat het Spinozisme van die nieuwere Philosophie niet meer het oude abstract- mathematische Spinozisme maar een vitalistisch Pantheïsme was, dat overal voor de doode substantie, de levende, Goddelijke, schoon niet zelfbewuste kracht in de plaats zette. Zoals Schleiermacher zeide: „De dood moet uit het Pantheïsme uit.”

³⁰ Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) was een Duits filosoof. Fichte werd geïnspireerd door Kant en wordt door sommigen gezien als één van Kants meest getalenteerde aanhangers. Zijn werk valt tussen de kritiek van Kant en dat van Hegel. maar tegenwoordig wordt hij steeds vaker gezien als de filosoof die het Duitse idealisme op een originele manier uitdroeg. De kern van Fichtes filosofie wordt gevormd door zijn opvatting over de menselijke geest. Volgens Fichte is de gehele werkelijkheid hieruit te verklaren. Hiermee sloot hij niet aan bij Kant, die een dualisme aannam tussen de werkelijkheid zoals zij zich aan het "ik" voordoet en de onkenbare realiteit zoals zij werkelijk is. (www.deutsche-biographie.de/Fichte geraadpleegd op 27-6-2019.)

Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775-1854), was een Duitse filosoof. Hij was professor in de filosofie in onder andere Jena, München en Berlijn. Hij was ook een vertegenwoordiger van het Duits idealisme. Schelling bedacht onder meer de identiteitsfilosofie, volgens welke subject en object, denken en zijn, geest en materie

4. Er is ook een Naturalistisch Pantheïsme. Dit heeft zijn oorsprong niet zozeer in Philosophische speculatie als in de ingeschapen drang der menselijke natuur, dus iets buiten zich te vereeren. Toen door de zonde de ware Godskennis en Godsvereering verloren ging, heeft de mensch de natuur voor God in de plaats gesteld. De natuurkrachten worden vergood, doch de natuur is tenslotte één wezen, vormde zich dus het begrip van een natuur kracht. De Pantheïstische God. Men bleef dus in totaliteit der verschijnselen hangen, zonder op te klimmen tot een persoonlijke God als den ten grondslag liggende Werkmeester en Regeerder.

52. Welke is uwe kritiek op het Pantheïsme?

1. Het Pantheïsme legt uitsluitend nadruk op de eerste eenheid en absolute van God en daarop, dat Hij boven alle gedeeldheid en tegenstelling verheven is. Nu kan het echter niet meer verklaren, hoe uit dit één het vele, uit dit absolute het beperkte ontstaan is. Wanneer deze ontwikkeling een noodzakelijke is, moeten het vele en individuele van de beginne in het één absolute gelegen hebben, dat wil zeggen dan heft men zijn absolute en onbeperkte op; wanneer ze daarentegen eene vrije is zoo wordt evenzeer de ontwikkeling tot iets onbegrijpelijks en de absolute gaat weer verloren, omdat zich vrijheid zonder persoonlijkheid niet denken laat. Alles te zamen genomen, de elementen van het Pantheïsme. 1) Absolute en eenvoudigheid van God. 2) Noodzakelijkheid en zelfontwikkeling van God, zijn tegenstrijdig en laten zich niet verzoenen. In onze wereldbeschouwing vindt wel het eerste maar niet het tweede eene plaats.
2. Het blijft ook historisch dat het Pantheïsme niet aan zijn eigen Rationele motieven voldoende geeft. Het probleem was uit- iets, dat eenvoudig is, de veelheid der verschijnselen af te leiden en dat zoo te doen, dat daarbij aangetoond wordt hoe juist die en slechts die verschijnselen mogelijk rijkere begrip van bewuste, levende kracht te willen afleiden. Dit kan niet omdat de werkelijkheid onzer kennis, zich blijkbaar niet tot zulk eene afleiding leent.

53. Waardoor heeft zich het Pantheïsme aan velen aanbevolen?

slechts in schijn verschillende, maar in wezen identieke verschijningsvormen zijn van één enkele werkelijkheid. (www.deutsche-biographie.de/Schelling, geraadpleegd op 27-6-2019.)

Door de nadruk, die het legt op de eenheid van het wereldplan en op de immanentie Gods (tegenover het Deïsme) Het heeft echter aan deze beide motieven Gods wijsheid en zijn transcendentie opgeofferd God en wereld vereenzelvigd.

Deïsme

54. Hoe kunt ge het Deïsme omschrijven?

De bepaalde vorm van Rationalisme welke (om het uitsluitend recht der rede als natuurlijke kenbron der Godskennis te handhaven) de mogelijkheid eener Godsopenbaring buiten de natuur om betwist, dus Gods immanentie in beginsel opheft. God heeft de wereld geschapen, haar met krachten en wetten van deszelve werken toegerust en laat haar nu aan haar lot over. Al wat hij van zich aan de mensch kenbaar maakt, bestaat dus in hetgeen deze van nature eigen, reeds bij zijn oorsprong ingeschapen is. Tusschen beide trede van God is of metaphysisch of redelijk onmogelijk, het laatste wijl ze zou veronderstellen dat Gods eerste scheppingswerk onvolkomen was en reparatie behoefde, hetwelk God zelf onvolkomen maken zou.

55. Wat is het hoofdbezwaar tegen de Deïstische wereldbeschouwing?

Dat zij den godsdienst tot iets oppervlakkigs en algemeen maakt, dat slechts voor de natuurlijke toestand der menschen, zoals die voor eenmaal vastgesteld is, berekend is. Wanneer godsdienst uitsluitend aangeboren is, zo is zij slechts in hare algemeene omtrekken, die bij allen aanwezig zijn, waar. Er is dan geen positieve, geene geopenbaarde godsdienst, maar er is ook geen godsdienst der verlossing. Het Deïsme loochend dus het feit der zonde in tweevoudigen zin: a) Door aan te nemen, dat de menschelijke natuur nog genoeg kennis van God bezit, om Hem recht te kunnen dienen. b) Door aan te nemen, dat er eigenlijk geen openbaring, dus geene verlossing noodig is. Gewoonlijk gaat de Deïstische godsdienst in moraliteit op.

56. Met welke argumenten kan het bestreden worden?

1. Men kan de mogelijkheid en bovennatuurlijke openbaring handhaven:

- a) Uit het getuigenis onzer zedelijke natuur. God getuigt door onze consciëntie, dat Hij zich met ons voortdurend bemoeit.
- b) Uit het getuigenis der rede, die leert dat het een hoger Godsbegrip is, God immanent, dan Hem uitsluitend transcendent te denken.

- c) Uit het getuigenis der historie, alle volken hebben steeds aan eene positieve openbaring Gods geloofd.
2. Men kan de noodzakelijkheid eener bovennatuurlijke openbaring bewijzen.:
 - a) Ieder mensch gevoelt er behoefte aan, zoowel theoretisch als praktisch.
 - b) Die behoefte is nooit op andere wijze, ook niet op Deistische manier bevredigd geworden.
 - c) Indien al de Philosophen het antwoord op deze gewichtige theoretische of praktische vragen gaf, zoo zou het gewone volk, dat niet filosoferen kan, toch nog eene openbaring noodig hebben.
 3. Men kan de werkelijkheid van een bovennatuurlijke Openbaring bewijzen.

Monotheisme of Theïsme

57. Hoe omschrijft ge het Theïsme of Monotheïsme in engeren zin?

Het is de leer van een zich van de wereld onderscheidend, persoonlijke God, de Schepper, onderhouder, en regeerder der wereld. Het Theïsme sluit de volgende elementen in zich:

- a) Een oneindig persoonlijke Schepper van alle bestaan = God
- b) Een eindig, persoonlijk continueerend (= onsterfelijk) ego = de mensch
- c) Een totaliteit van objectieve verschijnselen = de wereld.

De beide laatsten staan, volgens het Theïsme en in een betrekking van afhankelijkheid tot God, maar zijn niet in Pantheïstische zin met God indentisch.

Pluralisme

58. Hoe omschrijft ge het Pluralisme?

De theorie, die het noodzakelijk bestaan van meer dan een Goddelijk beginsel aanneemt.

Dualisme

59. Hoeveleerlei Dualisme is er?

1. Uitsluitend Metaphysisch Dualisme en een Metaphysisch Dualisme dat tevens een Ethisch karakter draagt.

60. Wat brengt ge tot de eerste klasse?

De verschillende vormen van Hylozisme. Hylozoïsme van „Hyló” stof en „Zoe” leven is de leer, dat stof met leven bezielde is, echter niet in de materieel zinnelijke, maar zo dat stof en leven, ofschoon onderscheiden, toch nergens van elkander gescheiden kunnen voorkomen.

61. Waar trad dit Hylozoïsme in de antieke Filosofie op?

Vooraf bij de Stoïcijnen in hunne leer en wereldziel.

62. Wat is het kenmerkend onderscheid tussen Pantheïsme en Hylozoïsme. Dat het laatste de onderscheiding tusschen stof en geest vasthoudende, ook aan het persoonlijke en de onsterfelijkheid der ziel vasthouden kan, alsmede aan het bewustzijn der wereldziel.

63. Wat is het eigenaardige van alle ethische Dualisme?

Dat het uit de tegenstelling van twee metafysische verschillende principes de Ethische tegenstelling tusschen goed en kwaad afleidt dus de laatste tot een eeuwige en noodzakelijke maakt. Dit Ethische Dualisme treedt op in het Parsisme en de Gnostieke stelsels.³¹

Polytheïsme

64. Hoe omschrijft ge het Polytheïsme?

De theorie, die het bestaan van meer dan één persoonlijk God aanneemt. Polytheïsme is meer eene volksvoorstelling dan eene wetenschappelijke theorie. Het schijnt in de meeste gevallen ontstaan te zijn uit een verpersoonlijking en vergoddelijking van natuurkrachten. Later ging het Polytheïsme vooral bij de meer ontwikkelden en beschaafden onder de heidenen in Pantheïsme over, gelijk men uit de ontwikkeling van de oude Indische Veda- godsdienst in het Brahmisme en Budhisme zien kan.

65. Hoe kan men het Polytheïsme verder verdeelen?

³¹ Het Parsisme wordt ook wel het Zoroastrisme genoemd. Dit was de heersende religie van het Perzische Rijk vanaf de tijd van Cyrus de Grote (ca. 559 v. Chr.). (M. Eliade, e.a., *Wereldreligies in kaart gebracht* (Utrecht: Het Spectrum, 1992) 326.)

Het Gnosticisme was een religieuze dwaling binnen het Christendom van de eerste eeuwen. De mens is volgens het Gnosticisme afkomstig uit een goddelijke wereld en in zijn aardse situatie een goddelijke kern in zich heeft die afkomstig is uit die wereld. Die kern is verstrikt geraakt in de stoffelijke wereld. Goddelijke kennis zorgt ervoor dat die onwetendheid opgeheven wordt. Er is een ethisch dualisme omdat er een verschil is tussen het goede en het kwade. (H. Jonas, *Het gnosticisme* (Utrecht: Spectrum, 1969).

1. Teticisme (Physiolatie) de vereering van anorganische natuurwezens onder vele barbaarsche volken.
 2. Zoölatrie, de vereering van dierlijke wezens, bijvoorbeeld onder de oude Egyptenaren.
 3. Anthropomorphisch Polytheisme, de vereering van goddelijke wezens in de menselijke vorm gedacht, bijvoorbeeld bij de Grieken en de Romeinen.
66. Wat verklaart de Schrift aangaande de realiteit der Heidensche goden?
- Dat zij als goden niet zijn, zonder vermogen om te redden enz..
- Dat nochtans het geloof aan hun bestaan eene directe inwerking is van daemonische machten zoodat hun niet alle objectieve realiteit kan ontzegd worden
1 Cor. 10: 20. ³²
67. Wat laat zich uit de algemene verbreiding van het Polytheisme afleiden?
- Dat het een sterke bekoring hebben moet voor de gevallen menselijke natuur.
68. Waardoor onderscheidt het zich van het Pantheisme?
- Het heeft veel minder een filosofischen grondslag dan het laatste genoemde en kan zich daarom tegen den voortgang der beschaving niet handhaven. Toch kan het van zijn zijde aan het doordringen van Christelijke cultuur zeer in den weg staan. Een hoog zedelijk ideaal heeft het nooit kunnen scheppen.

Atheïsme

69. Hoevelerlei soorten van Atheïsme kan men onderscheiden?
1. Atheïstische – Indifferentisme, dat van sceptischen aard is.
 2. Het Materialistisch Atheïsme, dat zijne wereldbeschouwing geen plaats voor God openbaart.
70. Hoevelerlei vormen kan het Atheïstisch Indifferentisme aannemen?
1. Het kan positief verklaren te weten, dat er geen God is. Dat heel het dogmatische indifferentisme berust op de bewering dat met niet alleen elke werkelijkheid maar ook alle mogelijke bewijzen van het bestaan van God onderzoekt en onvoldoende bevonden heeft.

³² 1 Cor. 10: 20 Ja, ik zeg, dat hetgeen de heidenen offeren, zij den duivelen offeren, en niet Gode; en ik wil niet, dat gij met de duivelen gemeenschap hebt. (Statenvertaling)

2. Het kan zich van de positieve bewering, dat er geen God is onthouden en alleen zeggen dat voor het bestaan van God of voor zekere elementen van het godsbegrip geene genoegzame bewijzen voor handen zijn. En wel:
 - a) Het kan als agnosticisme den mensch het kenvermogen om het bovennatuurlijke of het wezen der dingen te kennen principieel betwisten. De weg om zulk een Agnostische Atheïst te overtuigen is, dat men hem aantoon, dat hij op dit half- sceptische standpunt niet kan blijven staan, maar alle wetenschap ook het natuurlijke en van de verschijnselen opgeven moet.
 - b) Het kan als Pantheïsme, Dualïsme, Materialïsme enz. zekere elementen van het godsbegrip loochenen, zoodat Atheïst wordt ieder, die niet de eerste is, dat wil zeggen die het Theïstische Godsbegrip te kort doet. Dit gebruik van de term laat zich historisch rechtvaardigen. Cicero³³ noemde hem reeds een Atheïst, die goden schoon hij aan hen geloof niet eert, maar veracht. De heidenen noemden later van het standpunt uit de Christenen Atheïsten, wijl zij de Heidensche goden niet erkennen. Omgekeerd hebben dan ook de Christenen hen, die het Theïstische Godsbegrip ophieven, tot Atheïsten gestempeld.

71. Hoe moet op de vraag geantwoord worden of er in de werkelijkheid Atheïsten bestaan?

In deze voege,... dat

- 1) Absoluut dogmatisch, positief Atheïsme een onmogelijkheid is, een waan, waarin men slechts door trotsche zelfverblindings en oppervlakkigheid zichzelf verplaatsen kan, maar dat daarbij in het diepste des harten het getuigenis der conscientie aan het bestaan Gods aanwezig blijft, gelijk alle andere ingeschapen Godskennis, zoodat men izch in het practiche leven daaraan nimmer geheel onttrekken kan.
- 2) Ditzelfde geldt van het relatief negatief sceptische Atheïsme, zowel als van Pantheïstische, Dualistische, Materialistische vervorming van het godsbegrip. In het onbewust leven blijft het beginsel des geloofs aan God, en blijft in beginsel

³³ Marcus Tullius Cicero (106 v.Chr. –43 v.Chr.) was een Romeins redenaar, politicus en filosoof. Hij schreef een aantal redevoeringen en traktaten over de welsprekendheid en de filosofie.

het geloof aan die elementen van het godsbegrip, die men schijnbaar miskent voortbestaan, om wanneer zich de gelegenheid aanbiedt, op zekere tijden weer te ontwaken. Wat ingeschapen is kan nooit geheel verloren gaan.

72. Geef de trekken van het hedendaagse Materialistische Atheïsme aan.

Het moderne Atheïsme is synoniem met evolutionisme en leert het volgende:

1. Dat kracht en stof niet van elkaar kunnen afgescheiden worden, tenzij dat men ze als elkander begeleidend denkt of de stof voor een openbaring der kracht houdt.
2. Dat de fysieke natuurkrachten het oorspronkelijk zijn, waar uit alles, wat in de wereld is, ontstaan is en zich volgens vaste wetten ontwikkeld heeft. Dat voorts deze fysieke krachten, zoals licht, hitte, elektriciteit, magnetisme enz. in elkaar kunnen omgezet worden, waaruit blijkt dat ze slechts de openbaring van één en dezelfde grondkracht zijn. deze laatste wet heet de wet van de omzetbaarheid der kracht. Die algemeene grondkracht wordt door sommigen beweging genoemd.
3. Wanneer deze fysieke krachten in elkaar omgezet worden, zoo gaat dit volgens een vaste wet der quantiteit dat wil zeggen zooveel beweging levert zooveel warmte en de warmte opnieuw omgezet levert weer de oorspronkelijke som van beweging.
4. Kracht is onvernietigbaar. Zij kan niet vermeerderd of verminderd worden: zij is eeuwig. Dit heet de wet van persistentie der kracht, dat is het voortduren der kracht.
5. Dat dus de levenskracht niets anders is dan omgezette fysieke kracht en denkracht niets anders dan omgezette levenskracht.

73. Wat is het onderscheid tusschen deze theorie en de vulgaire Materialistische theorie?

Volgens het vulgaire Materialisme is alles stof en al hetgeen ons geen stof toeschijnt te zijn slechts werking van het stof. Hier wordt dus het niet stoffelijke tot het stoffelijke verlaagd. Volgens deze evolutie theorie daarentegen is de stof met al het andere, wat in de wereld is, de verschijning van een ons onbekende kracht. De verdedigers van het stelsel zeggen dan ook tegenover de aanklacht van het

materialisme, dat zij niet alles tot stof verlaagd hebben, maar omgekeerd de stof verhoogd hebben tot iets onstoffelijks dat inhoud tot kracht.

Dit moet toegegeven worden, maar blijf waar dat ze toch het geestelijke verlaagd hebben, wel niet tot stof, maar tot blinde kracht, die het als zoodanig niet meer van geestelijke aard is.

74. Wat is uw verder critiek op dit stelsel?

1. Wij moeten toestemmen, dat er continuïteit in de verschillende rijken en klassen der schepping is. Het organische berust op de bodem van het anorganische en evenzoo het zedelijke op de bodem van het organische. Zoover hebben de Evolutionisten gelijk, wanneer zij beweren dat zich het eene uit het andere ontwikkelt. Zij hebben echter ongelijk wanneer ze beweren, dat in het organische niets dan het anorganische is. Er is in het organische het anorganische plus iets nieuws. In het zedelijke het organische plus iets nieuws enz. Dit nieuwe kan de evolutie theorie niet verklaren.
2. De theorien, welke niet genegen zijn, de stof voor een verschijning der kracht te verklaren, maar stof en kracht als twee onderscheidene, nochtans steeds samenhangende verschijnselen verklaren vervallen in de volgende moeilijkheden:
 - a) Zij behouden het dualisme in hunne wereldbeschouwing zoo goed als wij en zijn dus eigenlijk consequent materialistisch.
 - b) Zij kunnen niet verklaren waarop het eigenaardig verband tusschen deze twee beginselen stof en kracht berust. Indien ze van elkaar onafhankelijk zijn, hoe kunnen ze dan ieder op zichzelf absoluut noodzakelijk wezen.
3. De leer van de omzetbaarheid der kracht is niet bewezen. Ze rust volgens hare verdedigers op de volgende gronden:
 - a) Gelijk uit de verbinding van twee scheikundige elementen b.v. waterstof en zuurstof een nieuwe stof met nieuwe eigenschappen ontstaat, namelijk water, zoo moet men zich ook analoog de oorsprong van het leven en zedelijkheid uit eene verbinding van twee of meer niet redelijke en niet levende elementen verklaren. Men beweert, dat in het laatste geval niets meer onbegrijpelijk is, dan in het eerste. Wat het onbegrijpelijke betreft, zoo

mag dit waar zijn, maar toch bestaat er een groot onderscheid tusschen het eerste en het tweede geval. Wat uit zuurstof en uit waterstof ontstaat, heeft wel eigenschappen die verschillend zijn van de eigenschappen dezer twee oorspronkelijke elementen, maar toch eigenschappen, die specifiek dezelfde zijn, het blijven stoffelijke eigenschappen. Men wil ons echter doen gelooven, dat uit de verbinding van twee of meer levenlooze elementen generische of specifieke verschillende eigenschappen, iets levends en zedelijks zou kunnen ontstaan. Het laatste is nu geheel onmogelijk.

- b) Men meent directe bewijzen er voor te hebben, dat gewone mechanische krachten omgezet worden in organische krachten, die in het lichaam werken met andere woorden dat levenswarmte niets anders is dan gewone natuurlijke warmte in levenlooze voorwerpen. Wij antwoorden hierop: Al kan men aantonen, dat al de krachten in het lichaam van een organisch wezen ook in de anorganische natuur worden aangetroffen, men daarmee toch niet verklaard heeft, hoe het organische verband en het in elkaar grijpen dezer krachten in het organisme ontstaat.
4. Er is een absolute kloof tusschen het physische mechanisme en het sensibele leven. Tusschen atomen beweging en gevoel is geenerlei overeenkomst. Hiervoor moet ook de kracht theorie staan blijven, want de kloof tusschen stof en gevoel is niet groter dan de kloof tusschen blinde kracht en gevoel.
5. Wanneer sommigen aannemen, dat stomme beweging wel het sensibele leven niet kan verklaard worden en nooit zal kunnen verklaard worden, maar dat er desniettemin zeker een verband bestaat, zoodat het gevoel metterdaad moet geacht worden uit atomen- beweging te ontstaan, zoo is dit geheel ongeoorloofd. Men zou de laatste bewering slechts mogen maken, wanneer men dit ontstaan werkelijk verklaard meende te hebben, of althans een mogelijkheid open zag om het in de toekomst te verklaren. Nu dit niet het geval is mist zulk een bewering allen zin. Wanneer de eenheid bestaat kan ze a priori voor onverklaarbaar gehouden worden en wanneer ze a priori voor onverklaarbaar gehouden wordt, zoo is dit eene bekentenis dat ze niet bestaat.

II – Een kritisch overzicht van de verschillende theorieën, die het ontstaan en de ontwikkeling van de godsdienst zoeken te verklaren.

75. Hoevelelei theorieën zijn er ter verklaring ontstaan van het Godsbegrip onder de mensen?

Vier. 1. De theorie der ontwikkeling. 2. De theorie der openbaring. 3. De theorie der gevolgtrekking. 4. De theorie der intuïtie.

1. De theorie der ontwikkeling.

76. Wat leert de theorie der ontwikkeling?

Dat de Godsidee in het algemeen, de Monotheïstisch Godsidee in het product is van een lang ontwikkelings-proces, waarin ze zich allengskens uit geheel andere, ongodsdienstige factoren heeft gevormd. Dat dus de Godsidee niet iets oorspronkelijks, maar iets afgeleids is.

77. Welke verschillende theorieën moeten hier opgenoemd worden?

1. De theorie van Hume.³⁴ Eerst waren er volgens hem vele goden. En heerschte Polytheïsme. Toen werd er door toevallige meest locale omstandigheden één God meer dan de andere geerd. Zoodat de overigen op de achtergrond traden en slechts één overbleef. Zo ontstond het Monotheïsme. (Deze theorie veroordeeld zichzelf, wijl ze toet iets toevalligs het toevlucht nemen moet ter verklaring.)
2. Comte's³⁵ theorie ook wel fetischistische genoemd, niet omdat hij de naam fetisch gemaakt heeft, maar omdat hij voor het eerst de stelling verdedigd, dat alle goddelijke oorspronkelijk Feticisme is of daarmee begint. De naam Fetisch wordt het eerst gebruikt door de Brosse, een Fransch schrijver 1760. Portugeesche zeelieden zagen de neger op de kust van Africa dergelijke dingen vereeren als hunne eigene amuletten of rozekransen waren en gaven aan dezen

³⁴ David Hume (1711 - 1776) was een Schotse filosoof en geschiedschrijver uit de tijd van de Verlichting. Hij was een van de belangrijkste empiristische filosofen en zijn ideeën zijn van grote invloed geweest op Immanuel Kant. De mens richt zich volgens hem niet door zijn kennis tot God, maar door zijn geloof. De waarnemende mens probeert datgene wat hij waarneemt in te kaderen in wat hem bekend is. Kennis van de werkelijkheid daarom subjectief. (Beek, *Van Kant tot Kuitert*, 24.)

godsdienst de naam Fetices, omdat zij hunne eigene heilige voorwerpen met den naam aan het Latijnsche factitum, Portugeesch feitico (feitisao = toverij) ontleend, bestempelen. Een fetisch is een tastbare, omvatbaar, levenloos voorwerp, waaraan godsdienstige vereering wordt toegebracht, ofschoon men het woord overdrachtelijk in veel wijderen zin heeft gebruikt, voor alles, wat op bijgeloovige wijze vereerd wordt (De Bijbel enz.) De gronden waarom men het Feticisme de oudsten Godsdienst vorm noemt zijn de volgende:

- a) Het is de laagste vorm van godsdienst.
- b) Het is de godsdienst van de meeste, tegenwoordige onbeschaafde volken. Men meent die Barbaarsche volken als typen van de oorspronkelijke menschheid te kunnen beschouwen.
- c) De empirische Philosophie wil volgens de ontwikkelingswet van het ontstaan van godsdienst een verklaring geven en meent nu bij het Feticisme te kunnen inzetten. Als cultisch op deze theorie geven we de volgende opmerkingen:
 - a) Alle Evolutionisten nemen de theorie zelf niet aan. H Spencer verwerpt haar. Evenzoo Max Muller Pfeidler.³⁶
 - b) Het is uiterst moeilijk om waar men inderdaad fetische vereering aantreft te bepalen of men in deze fetisch slechts de bijzondere openbaring van een algemeen gedachte God aantreft dan wel of men de fetisch zelf voor God houdt. Het eerste schijnt het waarschijnlijkste, zoodat er achter de fetische dienst nog een ander Godsbegrip ligt.

³⁵Charles de Brosses, Comte de Tournay, (1709-1777) was een Franse advocaat en filoloog van de 18e eeuw. Hij schreef hij artikelen voor de Encyclopedie van Diderot. Hij introduceerde met zijn artikel 'Du culte des dieux fétiches' in 1760 de term fetisjisme.

³⁶ Herbert Spencer (1820-1903) was een Brits socioloog, filosoof en antropoloog. Hij was een evolutionist. Spencer wordt gezien als pionier van het sociaal darwinisme. Hij schreef veel over de toepassing van de evolutietheorie op de menselijke maatschappij. Zie ook punt 77.3 van de aantekeningen over Spencer. (<https://plato.stanford.edu/archives/fall2012/entries/spencer/>, geraadpleegd op 16-7-2019.)

Friedrich Max Müller (1823-1900) was een Brits/Duits oriëntalist en filoloog. Hij publiceerde de volgende werken over religie:

'Natural Religion' (1889),
'Physical Religion' (1891),
'Anthropological Religion' (1892),
'Psychological Religion' (1893).

Pfeidler: Wat er met dit woord bedoeld wordt is niet helemaal duidelijk. Een Pfeidler is een hemdenmaker in het Duits. Mogelijk is het een toevoeging bij Max Muller.

- c) Volkeren, die in het Feticisme bevangen zijn kunnen daartoe vervallen zijn van een hooger trap van godsdienst. Er is geen bewijs dat bij hen het Feticisme oorspronkelijk is.
 - d) Voor de fetisch dienaar een stok of een lap of iets dergelijks met leven bezielde denkt, zoo moet hij reeds vooraf algemeen bevatten van een levende kracht gehad hebben, zoo metterdaad het Fetisisme niet het eerste is waar hij begint.
3. Herbert Spencer's theorie volgens welke alle godsdienst uit de vereering van voorvader is ontstaan. De stadia van ontwikkeling waren volgens Spencer:
- 1. De mensch komt door droomen tot het begrip van een van het lichaam onderscheiden ziel.
 - 2. Hij trekt hieruit de conclusie dat de ziel ook blijft voortbestaan, wanneer het lichaam zich oplost.
 - 3. Dat dientengevolge de zielen der afgestorvenen voortdurend aanspraak hebben op liefdebetoon en vereering.
 - 4. Later is de godsdienst van voorvaderverering tot de andere vormen van Feticisme, dier vereering enz. overgegaan.

Onze critiek hierop is:

- 1. Dit is slechts één van de vele manieren waarop de Godsdienst misschien zou kunnen ontstaan zijn, maar dat deze hypothese niet gelijkstaat met een bewijsvoering dat het zoo ontstaan is.
- 2. Spencer heeft niet aangetoond, dat, toen men voorouders vereerde ook niet terzelfder tijd goden als van de voorouders verschillend werden vereerd. Volgens de Veda's schijnen beide samengegaan te hebben.
- 3. Spencer heeft evenmin aangetoond, dat er geen wezenlijk verschil is tusschen het gevoel van eerbied en dat men tegenover zijn ouders of voorouders heeft en het gevoel van ontzag tegenover de godheid, dat we godsdienst noemen
- 4. Dat de wilde God al zijn vader vader beschouwd, mag niet tot de gedachte leiden, dat alle godsdienstige oorspronkelijke vereering van voorouders was. Men zou dan uit het Onze Vader de conclusie kunnen trekken, dat de Christenen in hunne God een voorvader eeren.

5. De proeve der verklaring, die Spencer gegeven heeft voor het ontstaan der andere godsdienstvormen, uit de vereering van voorouders zijn zeer gekunsteld, ja onbevredigend.
 6. Spencer heeft niet kunnen antwoorden op het bezwaar tegen zijn theorie, hierin gelegen, dat men slechts bij de lagere rassen van wilden de vereering van voorouders vindt en niet bij Arische (Indo Germaanse) of Semitische volken.
4. Hegels theorie is geheel het omgekeerde van die van de Evolutionisten, wat de gang der ontwikkeling betreft. Spencer en anderen beginnen met atomen of kracht en trachten hieruit de wereld ontwikkeling te verklaren. Hegel begint met de idee en ontwikkelt het wereldproces. Hij begint dus aan het andere einde, maar in beide gevallen is de godsdienst het product van eener ontwikkeling uit andere factoren.
5. Max Muller. Het is zeer moeilijk om de positie door dezen geleerde ingenomen, aan te geven.
- a) Hij heeft tegenover de theorie van Comte overtuigend bewezen dat Feticisme niet de oorspronkelijke godsdienstige vorm is.
- b) In zijne Hibbert lectures ³⁷ laat hij zijn vroegere stelling dat er in de mensch een Godsdienstig instinct was, meer op de achtergrond treden.
- c) Hoewel M. Muller nog nooit heeft ontkend, dat Monotheisme of het gelooven aan een God het oudste kan zijn, beweert hij toch tegenwoordig, dat deze vorm van godsdienst niet Het oorspronkelijke dat wil zeggen niet even oud als de mensch kan zijn, maar dat de menschheid integendeel reeds de helft van haren weg moet hebben afgelegd, al eer ze dit Stadium bereikte. Voor de stelling, dat het Monotheisme zoo oud is als de menschheid kan men zich niet op Max Muller beroepen.

³⁷ De Hibbert Lectures zijn een jaarlijkse reeks van lezingen over theologische kwesties. Ze worden gesponsord door de Hibbert Trust, die werd opgericht in 1847 door de Robert Hibbert met als doel "de vrijheid van persoonlijk oordeel op het gebied van religie" te waarborgen. In 1878 hield Muller een serie lezingen met als titel "On the Religions of India". (<http://www.thehibberttrust.org.uk>, geraadpleegd op 27-7-2019.)

2.Theorie der Openbaring:

78. Wat moet ten opzichte der tweede theorie aangaande 't ontstaan van de godsdienst opgemerkt worden?

1. Men moet onderscheiden tusschen openbaring en traditie. Het is niet de vraag hoe wij aan God leeren gelooven, maar hoe in 't algemeen het eerste geloof aan God in de menscheid ontstond.
2. Men moet onderscheiden tusschen de zuiverenden en verlichtenden invloed der openbaring des Bijbels of het Theïsme, en tusschen 't aandeel dat de openbaring oorspronkelijk had aan het terugbrengen van het Theïsme.
3. De vraag is dus scherp geformuleerd, of de oorsprong van het eerste Theïsme aan de openbaring is toe te schrijven?

79. Hoe hebben sommigen de Theïstische gevoelens, die men bij de Heidensche Philosophie vindt willen verklaren?

Men heeft die pogen af te leiden uit de aanraking, waarin de Heidensche wereld met de Joden kwam.

80. Wat moet daarop en in 't algemeen op deze theorie van openbaring opgemerkt worden?

1. Indien de mensch geheel van ingeschapen Godsbegrip ware verstoken geweest, zoo zou openbaring het hem niet hebben kunnen meedeelen.
2. Een met Theïstische elementen gemengd Polytheïsme bestond lang voordat de Heidensche wereld in aanraking kwam met de Joden. Nu heeft men de keus om te zeggen, of dat deze Theïstische elementen overblijfselen eener vroegere openbaring waren, voor de volkeren scheidden gegeven, of dat ze zich uit het ingeschapen Godsbegrip hadden ontwikkeld. Er is echter geen grond meer om te ontkennen, dat ook een zuiverder Theïsme zich daaruit ontwikkelen kan.
3. Er is geen bewijs voor, dat traditie alleen zulk een verschijnsel als geloof in God bewerken kan, of in 't leven behouden. Een algemeen feit vereischt algemeene gronden en de traditie is iets toevallig en particulier. Voor godsdienst in 't algemeen moeten we op iets anders dan op openbaring en traditie beroepen. Waarom dan voor het Theïsme ook niet?
4. Alle traditie gaat niet noodzakelijk op openbaring terug. Ze kan voortplanten wat in den staat voor de val natuurlijk inspraak van des menschen geest was, maar

nu in den zondigen staat des menschen de hulp en den invloed der traditie
behoeft om zich te handhaven.

3.Theorie der Gevolgtrekking

81. Wat leert de derde theorie?

Dat de mensch tot kennis van God komt, door een logisch proces van
gevolgtrekking.

82. Kan men deze theorie in verschillende vormen aannemen?

Men kan zeggen, dat of alle godsdienst, die de mensch bezit op deze wijze bij
gevolgtrekking verkregen is, of dat de basis van de godsdienst op intuïtie (ingeboren
kennis) berust, maar dat zich hieruit eerst door gevolgtrekking het Theïsme
ontwikkelen moet. Het eerste is het meer consequente.

83. Spreken sommigen ook van onbewuste gevolgtrekking?

Ja, maar 't is niet zeer duidelijk wat ze daaronder verstaan, dewijl gevolgtrekking en
onbewustheid elkander uit schijnen te sluiten.

84. Wat volgt uit onze stelling dat het Theïsme zich wetenschappelijk verdedigen en
handhaven laat?

Dat men niet ontkennen kan, dat het ook bij gevolgtrekking zou kunnen ontstaan.
De historie leert trouwens, dat het Theïsme zich hier en daar met wetenschappelijke
middelen uit het Polytheïsme heeft ontwikkeld (Plato, Aristoteles), maar in 't
algemeen geloofden de menschen eerst in God en gingen dan pas gevolgtrekkingen
maken.

4.Theorie der Intuïtie?

85. Wat leert de vierde theorie aangaande het ontstaan der Godskennis?

Dat zij op intuïtie berust, dat wil zeggen op een der menschelijke geest aangeboren
beginsel van Godskennis, 't welk wel de aanraking der buitenwereld noodig heeft,
om zich te ontwikkelen, maar dat toch ook wederkeerig volstrekt noodzakelijk is, zal
onze aanraking met de buitenwereld ons tot Godskennis leiden.

86. Waarin stemmen al de theorieën, die wij onder dit hoofd classificeeren overeen?

In de stelling dat het geloof aan God zijn oorsprong niet in objectieve openbaring of aan onbewuste gevolgtrekking dankt, maar dat het op intuïtie (in de wijdsten zin her genomen) berustend aan alle openbaring en redenering voorafgaat.

87. Hoedanig was het gevoel van Schelling Cousin in dezen? ³⁸

Ze namen een onmiddellijke kennis van God dat is van het absolute in de mensch aan.

88. Wat leerden Jacobi en Schleiermacher? ³⁹

Ze wezen op het gevoel als op de oorsprong der Godskennis of van den godsdienst. Hoewel zich in deze theorie een heilzame reactie uitsprak tegen de geheel verzedelijkte godsdienst bij Kant e.a., zoo was het toch eenzijdig en gevaarlijk het gevoel een bewustzijn van God te willen noemen en gevoel en bewustzijn te verwarren om schijnbaar alle weten van de godsdienst uit te sluiten.

89. Geef het gevoel van Calderwood aan. ⁴⁰

Hij meent dat het geloof aan een oneindig God een noodzakelijk aangeboren geloof is, doch is ook van overtuiging, dat alle bewijzen van Gods bestaan onvoldoende zijn. Dit is eenigszins gevaarlijk, wijl men dus de waarheid van het Godsbegrip van zijn Intuïtief karakter afhankelijk maakt.

90. Hoe spreekt zich Charles Hodge in dezen uit? ⁴¹

Ook hij verklaart de Godsidee voor aangeboren. 1)Hij handhaaft de geldigheid der bewijzen voor Gods bestaan. 2)Hij identificeert deze aangeboren Godsidee niet met

³⁸ Schelling, zie noot 24.

Victor Cousin (1792-1867) was een Frans filosoof en politicus. Hij kwam in aanraking met het Duitse denken. Hij kwam in contact met Hegel in Duitsland. Terug in Frankrijk richtte hij zich op van Kant, Schelling en Hegel. Hij bracht de begrippen over het absolute en het ideale in de Franse filosofie. (<http://www.academie-francaise.fr/les-immortels/victor-cousin>, geraadpleegd op 18-7-2019.)

³⁹ Friedrich Heinrich Jacobi (1743-1819) was een Duitse filosoof. Jacobi beargumenteerde dat de filosofie van Kant en zijn visies over het "Ding an sich" onhoudbaar was. Daarbij wees hij op een inconsequentie bij Kant: enerzijds beweerde Kant dat het menselijk verstand is dat het object van kennis 'creëert', maar vervolgens beweerde hij wel dat er een extern object is, het ding op zichzelf, dat een zintuiglijke indruk op het verstand maakt. Het object bestaat dus zowel los als afhankelijk van de mens volgens Kant.

Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768-1834) was een Duitse theoloog en filosoof. Volgens Schleiermacher bestaat de ware vroomheid niet uit weten, maar uit ervaring. Deze ervaring is een onmiddellijk bewustzijn dat de mens van zichzelf heeft dat hij helemaal afhankelijk is van God. Dit is het belangrijkste kenmerk van het bestaan. Geloof staat volgens Schleiermacher los van alle metafysica. Daarnaast moet de religie niet gezocht worden in de moraal zoals Kant meende.

⁴⁰ Henry Calderwood (1830- 1897) was een Schotse predikant en filosoof. In zijn werk de 'The Philosophy of the Infinite (1854)' viel hij de verklaring van Hamilton aan dat men geen kennis heeft van de oneindigheid. Calderwood beweerde dat dergelijke kennis steeds groter wordt. Geloof brengt kennis met zich mee.

⁴¹ Charles Hodge (1797-1878) was een Amerikaanse theoloog. Hij studeerde en gaf les aan Princeton Theological Seminary. Hij publiceerde in 1873 een 'Systematische Theologie'.

de ware Theistische Godsidee ze is bij hem veel algemeener en veel minder zuiver.

3)Hij laat deze Godsidee aan alle bewust gevolgtrekking vooraf gaan.

91. Wat blijkt uit deze verschillende gevoelens aangaande de beteekenis van het woord Intuïtie?

Dat deze beteekenis zeer vaag en onbepaald is. Men kan onder Intuïtie verstaan:

1)Een onmiddellijke kennis Gods in Pantheïstische of half Pantheïstische zin à la Schelling en Cousin. Zulk eene kennis bezit de mensch niet. 2) Een op zichzelf klaar en logisch geformuleerd oordeel. Dit is ons geloof in God niet. 3)Eene onzen Geest aangeboren neiging om tot het geloof in God te komen. Een soort beginsel of praedispositie tot het geloof in God. De meesten, die van een Godsidee door Intuïtie spreken, verbinden er deze gedachte mee. Toch laat ook zij nog weer verschillende formulering toe, als daar zijn:

a) De opvatting, dat aangeboren Godskennis gelijkheid bezit met een soort van snelle en half onbewuste gevolgtrekking, zoals wij er b.v. een maken bij het herkennen van een oud vriend. Hierin schijnt Charles Hodge te neigen.

b)De opvatting, dat de idee Gods het vanzelf gegeven correlatie is der idee van het eindige is. Opvatting van Cousin. ⁴²

c)De opvatting der Pantheïsten die leeren, dat God in ons tot zelfbewustzijn komt, dat dus des menschen denken van God, Gods denken van zichzelf in den mensch is.

d)De Godsidee kan beschouwd worden als een onmiddellijk getuigenis, dat God van Zijn eigen bestaan in ons geeft. Dus een aangeboren idee en gewerkt door de Heilige Geest en dat wel door gemeene genade des Heiligen Geestes. Men legge er dan echter nadruk op, dat deze idee slechts een beginsel der Godskennis is, dat aanraking met de buitenwereld en gevolgtrekking van allerlei aard noodig heeft om zich tot actueele Godskennis te ontwikkelen. De voordelen aan deze opvatting verbonden zijn de volgende:

1. Wij behoeven door haar ons niet te laten bewegen, om alle objectieve bewijzen voor 't bestaan Gods overbodig te verklaren.
2. Daar echter het Godsbegrip niet het gevolg is van wetenschappelijke instructie, heeft het terzelfder tijd een vaste grondslag door inductief bewijs.

⁴² Cousin, zie noot 30.

3. Van uit dit standpunt laten zich alle theorieën van aangeboren Godskennis het best verklaren.
4. Het levert een natuurlijke grondslag , waarop het gebouw der openbaring zich laat optrekken.
5. Het laat de mogelijkheid open, dat Adam en zijne nakomelingen op dezelfde wijze, althans in 't algemeen God hebben gekend.
6. Het is in volkomen harmonie met de leer der immanentie Gods, dat Hij zich ook onmiddellijk in onzen geest openbaren zal.

III-Eene bespreking van het Ontologisch Argument

92. Wie heeft het eerst de naam Ontologisch Argument gebruikt?

Kant in zijn geschrift: Eenig mogelijke bewijsgrond voor een demonstratie van het bestaan Gods.

93. Wat beteekent de term Ontologisch?

Ontologisch vormt een tegenstelling tot Cosmisch of Psychologisch. Een ontologisch bewijs is een bewijs, dat niet gevoerd wordt, met behulp van Gods betrekking tot iets buiten Hem, maar uitsluitend uit de idee Gods, zooals die op zichzelf is.

94. Waar vindt men volgens sommigen reeds sporen van het ontologisch argument?

Bij Plato, Cleanthis de Stoicijn, Diogenus en Laerte.⁴³ Als ontwikkeld argument verschijnt het eerst in de middeleeuwen. Sedert heeft het woord 3 vormen aangenomen 1)De formulering van Anselmus. 2)Die bij Cartesius en Spinoza. 3)De moderne formulering sedert de dagen van Kant.

1.De formulering van Anselmus.

95. Welke bewijsvoering trachtte Anselmus eerst voor Gods bestaan te geven?

In zijn Monologium trachtte hij op Platonische wijze van de idee tot het bestaan Gods te besluiten. Hiermee niet voldaan ontwikkelde hij zijn Ontologisch argument in de vorm van een aanspraak tot God. (Daarom Prologisme)

96. Wat is de hoofdgedachte van het argument?

Die licht uitgedrukt in hetgeen Anselmus tot God zegt: „Gij zijt iets boven hetwelk niets grooters kan gedacht worden”. Wanneer nu, zoo redeneert Anselmus God

⁴³ Het is onduidelijk wie er met Laerte bedoeld wordt.

alleen gedacht werd en niet bestond, zoo zou men nog iets grooters kunnen denken namelijk een bestaande God. Dit zou echter in strijd zijn met de vooropgezette onderstelling, dat God het grootste is, dat gedacht kan worden. Derhalve God bestaat.

97. Wat is uw oordeel aangaande de critiek, dat Anselmus' bewijsvoering geheel op zijn Realisme berust?

Deze critiek is gemaakt door Fortlage en Hasse. Volgens hen redeneert Anselmus aldus: 1)Wat in ons begrip bestaat, bestaat ook in de werkelijkheid. 2)Een wezen groter dan hetwelk niets kan gedacht worden bestaat in het begrip. 3) Het bestaat dus ook in de werkelijkheid. Een bezwaar hiertegen is, dat zulk een redenering zou blootstaan aan al de bezwaren, die Gauriels, Graaf van Montigny tegen Anselmus' redeneering toen reeds opperde. Dit was echter Anselmus' redeneering niet. Hij concludeerde niet eenvoudig van het bestaan van het begrip tot deszelfs werkelijkheid, omdat anders het begrip met zichzelf tegenstrijdig werd. Hij verklaarde dat zijn argument geheel eenig van aard was, en op niets anders dan op het volmaakte wezen toepasselijk. ⁴⁴

98. Welke is dus de eigenlijke bewijsvoering van Anselmus?

Hij gaat er blijkbaar van uit, dat, wanneer eenmaal het begrip van het allervolmaakste wezen als in den grond aanwezig erkend is, dat dan ook alle tegenstrijdigheid uit het begrip moet geweerd worden. Zijn argument is geheel begrips demonstratie. Het begrip moet, wat zijn logischen inhoud betreft, ontwikkeld worden, en uit het begrip moet dat wil zeggen uit den inhoud des begrips moet zijn bestaan worden afgeleid. Niet uit de aanwezigheid maar uit den inhoud des begrips.

99. Waarin bestaat de fout van Anselmus?

1. Negatief niet hierin, dat hij beweert, „Een begrip mag geen tegenstrijdigheden bevatten”. Wij mogen bijvoorbeeld uit het begrip van een allervolmaakst wezen wel ieder element van zwakheid elimineeren.

⁴⁴ Karl Fortlage (1806 -1881) was een Duitse filosoof. Oorspronkelijk was hij een leerling van Hegel. Maar hij veranderde in zijn denken. Voor hem werd uiteindelijk de psychologie de basis voor de filosofie. Friedrich Rudolf Hasse (1808- 1862) was een Duitse theoloog. Hij promoveerde in 1832 met een proefschrift over Anselmus van Canterbury.

2. Positief a) Dat hij het praedicaat van bestaan als een der kenmerken beschouwt, dat is de som der kenmerken van het begrip besloten ligt en het kenmerk van niet bestaan als een kenmerk, dat met de overige kenmerken van de begrip onbestaanbaar is. Dit is geheel onjuist. Een begrip wordt er niet rijker of armer door, of ik er bestaan aan toeken of ontzeg. Slechts in de eenen zin zou ons begrip van een ding bij zijn werkelijkheid te kort schieten, wanneer wij het ons konden denken of voorstellen, zonder het ons als zijnde of bestaande voor te stellen. Doch dat doen we nimmer. Alles wat gedacht of voorgesteld wordt, wordt als bestaande gedacht of voorgesteld. Het bestaan wordt er bij ingedacht, hoewel we daarmee niet het uitspreken van een modaliteitsoordeel bedoelen, dat het nu werkelijk bestaat. Een begrip in deze zin te willen denken, zonder het als bestaande te willen denken, zou metterdaad een tegenstrijdigheid inhouden. Men lette er echter op, dat deze geachte of voorgestelde bestaanswijze: a) Alle begrippen toekomt en dat Anselmus haar dus niet kan bedoeld hebben. b) Wanneer we dit bestaan in de geachte of voorstelling bij het begrip indenken, zoo moet vastgehouden worden, dat er geen verschil van grootte meer is tusschen zulk een begrip en zijn werkelijkheid. Het verschil, dat er tusschen beide bestaat is van geheel anderen van metaphysischen aard en kan niet nader omschreven worden. Het is echter duidelijk genoeg dat het niet een verschil in quantiteit is, zoodat zich uit het quantatieve begrip van God als van het allervolmaakste wezen iets voor het bestaan van god zou laten afleiden.

100. Laat zich in Anselmus' redeneering niet nog een andere bewijsvoering ontdekken?

Ja, soms schijnt het alsof de redeneering van Anselmus in de volgende praemissen met conclusie zich liet saamtrekken.

Het grootste wezen, dat zich denken laat moet gedacht worden als noodzakelijk bestaande. 2) God is het grootste wezen, dat zich denken laat. 3) God moet dus gedacht worden noodzakelijk te bestaan dat wil zeggen bestaat.

101. Wat beteekent in dit Syllogisme ⁴⁵ de Major?

Gauriels Graaf van Montigny moet waarschijnlijk zijn Gaunilo van Marmoutiers. Hij was een monnik van de Benedictijner orde uit de elfde eeuw. Misschien behoorde hij tot de familie van de graven van Montigny. Hij levert kritiek op het ontologisch Godsbewijs van Anselmus.

⁴⁵ Syllogisme: sluitrede in de logica, die bestaat uit drie preposities.

Het grootste wezen, dat we ons denken kunnen in een wezen, dat niet niet- bestaan kan, Dit is zeker juist, dat wil zeggen het absolute is een kenmerk van het begrip des hoogsten Wezens.

102. Hoe redeneert Anselmus verder?

Hij redeneert aldus: Wanneer ik nu wilde twijfelen aan het reëel bestaan van dit grootste wezen, zoo zou (ik) in de begrip van hetzelfde een kenmerk indragen, dat dit kenmerk van absoluutheid tegenspreekt.

103. Waar ligt hier de logisch feil?

Dat mijn twijfelen of gelooven aangaande het bestaan van het absolute hetwelk slechts een verhouding van mijn geest is, mijn kennen tot dit absolute uitdrukt, verwisseld wordt met een inwendige wijziging van dit begrip zelf. Ik moet het absolute van zelf denken als noodzakelijk bestaande, maar de vraag is nu of zulk een noodzakelijk bestaand ding werkelijk is.

104. Welke twee beteekenissen van de term noodzakelijk bestaan worden hier met elkaar verwisseld?

1. De logische of modale beteekenis, welke een verhouding van een begrip uitdrukt tot mijn kennende geest. Iets kan noodzakelijk voor mij bestaan. Dat wil zeggen de kennis van hetzelfde kan voor mij een noodzakelijk voldongen iets zijn, terwijl het toch metaphysisch niet noodzakelijk is dat wil zeggen ook niet zou kunnen bestaan.

2. De metaphysische beteekenis, welke inhoudt, dat een ding de absolute oorzaak van zijn bestaan in zichzelf heeft, van niets anders afhankelijk is. Een ding kan zoo metaphysisch noodzakelijk zijn, zonder dat het daarom modaal voor mij noodzakelijk is en omgekeerd.

105. In hoeverre ligt her Platonisme aan deze redeneering ten grondslag?

Zij gaat er min of meer van uit, dat de grond van realiteit, die een ding bezit en de graad van zekerheid, die wij aangaande het bestaan van dit ding bezitten coextensief zijn.

2. De formulering van Cartesius en Spinoza ⁴⁶

106. Welke vorm nam het Ontologisch argument bij Cartesius aan?

Spinoza en hij zochten evenals Anselmus aan te toonen, dat het bestaan Gods in diens begrip lag opgesloten, gelijk de gelijkheid van de som der hoeken eener driehoek als twee rechte hoeken in het begrip des driehoeks opgesloten ligt.

107. Wat is het eigenaardige van Descartes' redeneering?

Dat hij het Ontologisch en het antropologisch (Cosmmologische) argument poogt te verbinden. Kuno Fischer ⁴⁷ stelt den gedachtegang van het Cartesius. als volgt voor:

1. Die idee van een allervolmaakst wezen is in ons. Hieruit laat zich nog niets afleiden, wanneer die idee niet noodzakelijk voor ons is.
2. Die idee is noodzakelijk voor ons, maar ook hieruit laat zich hare realiteit niet afleiden.
3. Die idee moet beschouwd worden als is ons door een allervolmaakst wezen gewerkt, dewijl het eindige nooit uit zichzelf de idee van het oneindige voortbrengen kan. Dit bewijst de realiteit der Gods-idee volgens de wet van de grond.

108. Welke eigenaardige verbinding kan men reeds bij Cartesius opmerken?

Die tusschen de rationalistische opvatting der *ideae innatae* (aangeboren ideeën) en 't Ontologisch argument.

109. Bij wie wordt dit nog duidelijker?

Bij Spinoza, die uit het begrip, dat we van substantie hebben, tot het bestaan van God als substantie besloot. Van alle dingen in het bestaan iets uitwendigs, bij het substantie begrip is het wezenlijk wijl het de inhoud de begrijs niet uitmaakt.

De formulering sedert de dagen van Kant.

110. Waarom was Kants critiek van de bewijzen van Godsbestaan zoo belangrijk?

⁴⁶ Cartesius zie noot 14.

Baruch Spinoza (1632-1677) was een Nederlandse filosoof. In het eerste deel van zijn *Ethica* (1678) gaat het over God. Spinoza bewijst dat er slechts één substantie kan bestaan achter de werkelijkheid, die hij "God" of "Natuur" noemt. Hiermee neemt hij afstand van het cartesische dualisme, dat lichaam en geest gescheiden zijn. (C. Vermeulen, *Spinoza, Ethica*, (Amsterdam: Boom, 2012.))

⁴⁷ Ernst Kuno Berthold Fischer (1824-1907) was een Duitse filosoof. Hij schreef over de geschiedenis van de filosofie. Hij schreef ook over Descartes: in 1863 'René Descartes' *Hauptschriften zur Grundlegung seiner Philosophie* en in 1897 'Descartes' *Leben, Werke und Lehre*'. (<https://www.deutsche-biographie.de/ernstkunobertholdfischer>, geraadpleegd op 18-7-2019.)

1. Daar het de eerste poging was om de bewijzen te rangschikken.
 2. Daar het een negatieve critiek was, die al deze bewijzen verwierp en als zoodanig grooten invloed uitoefende.
111. Geef van het algemeen de hoofdinhoud van Kant's critiek op deze bewijzen aan?
1. Kant beweert: Dat er slechts drie bewijzen van de speculatieve rede mogelijk zijn namelijk het Ontologische, het Cosmologische en het Physico- Theologisch.
 2. Dat er op elk dezer een vernietigende critiek kan gevoerd worden.
 3. Dat het Cosmologische en Theologische (Teleologische) zich ten slotte tot het Ontologische laten herleiden.
112. Wat is Kant's critiek op het Ontologisch Argument in het bijzonder?
1. Dat de voorbeelden, die men heeft bij gebracht om een overeenkomst tusschen het subject en het object te bewijzen alleen op oordeelen betrekking hebben, niet op begrippen. Zoo volgt op het beeld door Descartes van een driehoek gebruikt wel, dat als een driehoek bestaat, hij zoo is, maar niet dat hij bestaat. Dat geldt ook van de idee van het allervolmaaktste wezen.
 2. Dat het absurd is in de inhoud van een begrip zijn bestaan als een kenmerk op te nemen. Dat een ding bestaat is een synthetisch niet een analitische oordeel. Dat wil zeggen het praedicaat zit niet in het subject, maar moet er aan toegevoegd worden.
 3. Bestaan is dus geen werkelijk praedicaat. Indien het object. bestaan een praedicaat was, zoo kon een begrip van een ding nooit met het ding zelf overeenkomen.
113. Wat moet aangaande deze critiek van Kant opgemerkt worden?
1. Dat ze geldig is, zoolang men uit het begrip alleen het bestaan van God ontwikkelen wil. Toch spreekt zich in het Ontologische Argument de ons ingeschapen idee uit, dat er een noodzakelijk absoluut wezen bestaat, en hoe dit gedacht moet worden. De fout der Ontologische bewijsvoering is, dat ze bewijzen wil wat we eenvoudig op grond van de getuigenis deze idee hebben aan te nemen.

2. Dat volgens Kant zelf de idee van een noodzakelijk absoluut wezen onvermijdelijk door ons moet gevormd worden, hoewel Kant in dit onvermijdelijke geen kernmerk der waarheid wil zien.
3. Dat Kant zelf op grond van de praktische rede de idee van het absolute = God, weer aanvaardt en dat wel alleen op den grond, wijl het voor ons noodzakelijk is zulk een wezen aan te nemen.

114. Welk een positie nemen Schelling en Hegel tegenover het Ontologisch Argument in?

Ze hebben het weer in zijn eer trachtten te herstellen, natuurlijk in de zin, die hunne Pantheistische Philosophie alleen hebben kan. Hier waren denken en zijn natuurlijk één.

IV- Eene bespreking van het Cosmologische Argument.

115. Welke twee beteekenissen kan men aan de term Cosmologisch Argument verbinden?

1. De bepaalde beteekenis: Dat argument hetwelk van de wereld als iets toevalligs tot het bestaan van iets absoluut besluit.
2. De algemeene beteekenis, dat of ieder argument, dat met behulp van het begrip der oorzakelijkheid uit de wereld tot God opklimt. In dezen zin zou het teleologische argument een onderdeel van het Cosmologische worden. Wij nemen Cosmologisch hier in de eersten zin namelijk het argument dat uit het bestaan der wereld als contingent tot het bestaan van God besluit.

116. Is het Cosmologisch Argument reeds oud?

Ja, men vindt het reeds in Aristoteles begrip van een eerste beweging.

117. In hoevelerlei vorm kan men het Cosmologische argument behandelen?

Men kan het toepassen:

1. Op de totaliteit van de contingent verschijnselen der wereld.
2. Op de bijzondere contingente verschijnselen der wereld.

118. In welk syllogisme laat het zich formuleeren?

1)Iedere uitwerking heeft een oorzaak. 2)De wereld is een uitwerking. 3)De wereld heeft een oorzaak = God.

119. Welke bezwaren laten zich tegen deze bewijsvoering opperen?

Te zeggen dat iedere uitwerking een oorzaak heeft is tautologisch. Gemeend is slechts, dat ieder ding, dat aan verandering en wisseling onderhevig is, dus eens begon te bestaan een oorzaak hebben moet. 't Is nu maar de vraag of wereld zoo iets (= eene uitwerking in dezen zin) is.

120. Kan men met Kant de geldigheid van de wet der causaliteit ontkennen?

Neen, want Scepticisme zou daarvan het gevolg zijn.

121. Kan men de Empirische opvatting der causaliteitsleer, voorgesteld door David Hume en John Stuart Mill aanvaarden? ⁴⁸

Neen want: 1)Er kan geregelde successie zijn, waar geen causaliteit is. 2)Uit dit gevoelen volgt een regressus in infinitum, een oneindige reeks van oorzaken en gevolgen naar achteren en naar voren. 3)Ook dit gevoelen leidt tot Scepticisme, overmits de ervaring, die alles over successie te beslissen heeft ons nooit absolute waarheid leveren kan.

122. Is het gemakkelijk te bewijzen dat de wereld in de bovengenoemde zin eene uitwerking is?

Neen, we zouden dan hebben moeten kunnen zien, hoe ze in 't aanzijn trad.

123. Hoe zou men het nochtans kunnen aantoonen?

Door er op te wijzen, dat nergens in de wereld iets wordt aangetroffen dat het karakter van een absolute (= onveroorzaakte oorzaak) draagt. Het streven der tegenwoordige wetenschap is geheel de wereldgeschiedenis als een wordingsproces te beschouwen, waarachter een onbekende oorzaak van al deze vormverwisseling liggen moet. Dit is ook de kern van het Cosmologische Argument.

124. Waarin ligt de zwakheid en waarin ligt de kracht van dit Argument?

Zijn kracht ligt daarin, dat het ons op een het noodzakelijk bestaan eener oorzaak voor al het wordende wijst. Zijn zwakheid daarin, dat het ons niets aangaande deze oorzaak leert, dan alleen, dat ze oorzaak is. Wij worden er niet door gewaar of deze oorzaak geschied is, of ze één is, met doelmatigheid werkt enz. enz. Ook kan het ons niet leeren of deze oorzaak afgescheiden van de wereld kan bestaan dan wel

⁴⁸ Hume, zie noot 26.

John Stuart Mill (1806-1873) was een Engels filosoof en econoom. Hij was een voorstander van het utilitarisme. Hij maakte hierin een onderscheid tussen verschillende soorten genot. Hij hoorde tot het empirisme, dit was een filosofische stroming waarbij kennis uit de ervaring voortkomt. (<https://www.britannica.com/biography/John-Stuart-Mill>, geraadpleegd op 25-6-2019.)

onafscheidelijk aan de wereld verbonden is. Het Pantheïsme kan zich dus evengoed van dit argument bedienen als wij, het is niet specifiek- theïstisch.

125. Waarom kunnen we de rij der oorzaken en gevolgen niet tot in het oneindige verlengen?

De oorzaak hiervan ligt niet in het begrip der causaliteit zelf. Dit eischt niets meer dan dat iedere uitwerking een oorzaak hebben moet, maar geenszins, dat er achter alle uitwerkingen en oorzaken een absolute oorzaak moet liggen. De oorzaak daarentegen is wel te zoeken in de aangeboren idee van iets absoluuts, dat de grond van zijn bestaan in zichzelf heeft en waarop deze wereld hare toevalligheid berust.

126. Hoe oordeelt Kant over de neiging van de menselijke geest om zulk een absolute oorzaak aan te nemen?

Hij erkent, dat deze neiging bij de mensch aanwezig is, maar wil haar slechts subjectieve geldigheid toekennen. We spreken volgens hem van een absolute oorzaak, omdat onze geest bij een oneindige keten van oorzaken en gevolgen de wereld nooit zou kunnen beheerschen of omvatten, wijl nu toch het laatste willen zoo nemen we aan als waarheid, wat we wenschen dat wil zeggen de eindigheid van de rij der oorzaken en gevolgen, 't welk dan insluit dat er een absolute oorzaak aan het begin staat.

127. Wat zoudt ge tegen deze critiek van Kant inbrengen?

Uit Kant's verklaring zou volgen, dat de menselijke geest alom zijn wenschen en neigingen voor de waarheid in de plaats stelt. Dit is niet het geval. Soms moeten we als waarheid erkennen, wat juist tegen onze neiging om het al te omvatten lijnrecht ingaat. Ruimte en tijd b.v. denken we ons oneindig, terwijl doch daardoor tegelijkertijd de onmogelijkheid gewezen wordt, om ze met onze voorstelling ooit te omvatten. De waarheid is, dat voor ons causaliteitsgevoel een oneindige reeks even bevredigend is als een eindige. Maar de aangeboren idee van het absolute uit zichzelf bestaande oneindige wezen sluit deze oneindige reeks uit. De aangeboren idee was het waarop het Ontologische Argument berustte. De fout van dit argument lag slechts daarin, dat het bewijzen wilde in plaats van aanwijzen. Het had zich moeten bepalen tot de aanwijzing hoe er in ons zulk een aangeboren idee bestaat. Men ziet, hoe het Ontologisch argument dus gewijzigd zich natuurlijk bij het Cosmologische aansluit en ze tot elkaars aanvulling dienen.

128. Op welke twee groepen van bijzondere verschijnselen heeft men vooral 't Cosmologische argument willen toepassen?

Op de verschijnselen van het denken en op die van het leven in 't algemeen.

129. Wie heeft het op de verschijnselen van het denken toegepast en op welke wijze?

Locke ⁴⁹ heeft het volgende argument geconstrueerd: Hetgeen denkt, dus geest is, kan nooit uit iets anders, hetwelk niet denkt en geen geest is, voortkomen. Nu bestaat er echter in deze wereld denken en geest. Deze zijn derhalve door een denkend en geestelijk wezen voortgebracht, dewijl iets anders ze niet voorbrengen kon. Er is dus van eeuwigheid een eeuwig denkend, geestelijk wezen = God.

130. Wat is uw critiek op dit argument?

De vraag is of het denken en de geest, die in deze wereld bestaan, werkelijk zijn voortgebracht dan wel altijd bestaan hebben. In het tweede geval zou men kunnen zeggen, dat wel de bewuste individuele verschijning, die ik mijn geest en mijn denken noem, in de tijd is ontstaan, maar dat deze slechts verschijnselen zijn, terwijl de onbewuste en absolute geest, die daaraan ten grondslag ligt, eeuwig en niet voortgebracht is, dat wil zeggen Locke's argument rekent niet met de mogelijkheid van het Panteïsme. Hij bereikt dus een betere conclusie dan wij in onze Cosmologische Argumentatie bereikt hebben, maar in zijn redeneering schuilt een *petitio principii*, namelijk dat de individueel denkende geest is voortgebracht. Men kan nu nog vragen of er niet een oorzaak moet zijn voor het bewust en individueel worden van de onbewusten en absoluten wereldgeest. Daardoor zou echter de oorzaak in de laatste zelf liggen. Of het ééne verschijnsel kan het andere veroorzaken. In elk geval kan men op deze wijze niet verder komen dan tot een standpunt, dat aan het Theïsme en Pantheïsme gemeen is.

131. Wie hebben 't Cosmologisch Argument op e verschijnselen des levens in 't algemeen toegepast?

Hamilton en anderen. Men gaat daarbij uit van het leven als organisch leven en dan argumenteert men op teleologische basis, of wel men denkt zeer bepaald aan het redelijke denkende leven, en dan valt deze bewijsvoering samen met die van Locke.

⁴⁹ John Locke (1632-1704) was een Engels filosoof van de vroege Verlichting. (F.W. Grosheide, e.a. (red.) *Christelijke Encyclopedie* (Kok: Kampen, 1956) lemma Locke.)

V- Eene bespreking van het Physio- Teleologisch Argument

132. Welke twee argumenten kan men onder de naam van het Teleologische onderscheiden?
1. Het argument van orde.
 2. Het argument van doelmatigheid.
133. Laten deze twee scherp scheiden?
- Neen, want overal waar doelmatigheid aanwezig is, is ook orde. En overal waar orde aanwezig is, doelmatigheid. Ook is de zenuw van het Teleologisch argument in beide gevallen dezelfde.
134. Is het logisch onmogelijk, dat orde en doelmatigheid op toevallige wijze door samenhang van blinde krachten ontstaan?
- Zulks kan men niet beweren. Men moet echter aantonen waarom zulke onwaarschijnlijk is.
135. Waarover moet achtereenvolgens gehandeld worden bij het teleologische argument?
- 1) Over de teleologische redeneering zelf. 2) Over de bewijzen van orde en doelmatigheid, die de wereld aanbiedt. 3) Over de voornaamste bezwaren, die men tegen 't Teleologisch argument inbrengt. 4) Over de verschillende verklaringen, die men voor de verschijnselen der orde en doelmatigheid heeft trachten te geven.
136. Is 't begrip der finaliteit en intuïtie, gelijk dat der causaliteit? Dat wil zeggen weten we van te voren, dat alles een doel hebben moet, gelijk we te voren weten, dat alles wat gebeurt een oorzaak hebben moet?
- Neen, dit is niet het geval. De teleologische beschouwing der dingen is niet eenvoudig maar samengesteld, zoodat we haar ontleden kunnen. De causale beschouwing der dingen is eenvoudig en laat zich niet tot meer eenvoudige elementen herleiden.
137. Waarop berust de teleologische redeneering?
1. Er is in de wereld analogie en overeenstemming. Wanneer zekere verschijnselen doorgaans van andere verschijnselen vergezeld gaan, zoo besluiten we daaruit

dat het overal zoo is en waar we de eerste verschijnselen aantreffen nemen we aan, dat ook de laatste er zijn, al zien we ze niet. Dit is de major.

2. In onze eigene ervaring vinden wij, dat bij al wat wij doelmatig tot stand brengen en ordelijk inrichten een bedoelende werkzaamheid onzes geestes behoort. Wanneer wij in de wereld dergelijke verschijnselen van doelmatigheid en orde aantreffen als die, welke het gevolg van onze eigene bedoeling zijn, zoo nemen we aan, dat ook daarbij een Bedoeler en een bedoeling behoort. Zulke verschijnselen zijn echter in overvloed aanwezig = minor.
3. Conclusie. Er is een opperste Bedoeler die door zijn bedoelende en ordenende werkzaamheid deze verschijnselen teweegbrengt. Wij identificeren voort deze opperste Bedoeler met de absolute oorzaak der wereld tot welke het Ontologische en Cosmologische Argument ons leiden.

138. Waarop berust geheel deze teleologische redeneering?

Op de waarheid van de major, dat er namelijk in de wereld analogie is en overeenkomst. Deze stelling kan niet verder bewezen worden, ze moet als een axioma worden vooropgeplaatst, en zonder haar wordt alle wetenschappelijke onderzoek onmogelijk.

139. Geef een overzicht van de verschillende groepen, waartoe zich de verschijnselen van orde en doelmatigheid in de wereld laten terugbrengen.

1. De zuiver physische wetten, bijvoorbeeld de wetten van zwaartekracht, chemische combinatie, kleurvorming, het ontstaan der muzikale toonen, de crystallisatie; elektriciteit, magnetisme en andere. Al deze wetten hebben de eigenaardigheid dat ze mathematische formules laten uitdrukken.
2. De doelmatigheid en orde, die zich openbaren in de organische wezens, zoowel planten als dieren. De organen zijn op het organisme aangelegd en beteekend geheel het rijk der organische wereld is als een groot systeem in vele kleinere rijken of systemen verdeeld, die op hunne beurt weer in nog kleinere groepen vervallen. De classificatie ontspant het geheel. Ook in de physiologische processen van groei, voorplanting, bevruchting enz. is de doelmatigheid onmisbaar.
3. De wisselwerking tusschen lichaam en geest is een der meest treffende voorbeelden van doelmatigheid. Hier zijn twee verschillende substanties met

elkaar zoo verbonden, dat ze tot in de kleinste bijzonderheden elkaar dienen. Ook in de geest zelf is een veelheid van vermogens en krachten, die zich nochtans tot ééne eenheid samensluiten.

4. In het sociale leven en in de ontwikkelingsgang der menschheid openbaart zich insgelijks een plan, een gedachte. De enkele menschen gaan elk zijn eigen gang, zonder zich veel om de anderen en het algemeen resultaat te bekommeren. Toch is dit resultaat zoo dat het een zeker gemeenschappelijk doel bereikt. Er moet dus een hoogere macht zijn, die deze historische ontwikkeling bestuurt. Hier behoort het argument uit de Philosophie der geschiedenis thuis.

140. Tot hoeveel groepen behoren de bezwaren die ment tegen het teleologische argument inbrengt?

Tot de volgende drie: 1) Weinig afdoende bezwaren. Bezwaren die op misverstand berusten. 2) Biologische bezwaren. 3) Bezwaren die ontleent zijn aan de anti-teleologische evolutieleer.

141. Noem eenige niet afdoende bezwaren en toon aan waarom ze niet afdoende zijn!

1. Reeds Baes⁵⁰ en Descartes hebben gezegd, dat we niet weten wat de eigenlijke doeleinden der natuur zijn. Wij antwoorden, dat ons argument niet berust op de bewering, dat wij het laatste doel van iets of van het geheel kennen, maar alleen op de bewering, dat zekere dingen met andere dingen als de middelen met het doel zijn samengevoegd. Waarvoor het doel dan weer dient, doet verder niet ter zake.
2. Men heeft ook tegengeworpen, dat het teleologische argument de mensch als het doel van alle overige schepselen voorstelt en dat deze voorstelling tot een uiterst oppervlakkige en sentimentele natuurbeschouwing leidt. Wij antwoorden, dat de teleologie wel dikwerf in dezen zin is ontwikkeld, voor al door Rationalisten van de vulgaire soort, maar dat er toch geen noodzakelijk verband is tusschen de teleologie zelf en het misbruik er van.
3. Men zegt dat het teleologische argument slechts bewijst hoe God de wereld vormt en regeert, maar niet hoe hij haar schept. Aldus Hume, Kant en J. Stuart Mill. Wij antwoorden: a) Dat het teleologische argument niet meer behoeft te

bewijzen dan het bewijzen kan. Dat God de Schepper der wereld is volgt uit het Cosmologische argument. Sommigen, wel is waar, beweerden, dat de wetten en de krachten waardoor God de wereld vormt zoo onafscheidelijk zijn van de stof, dat wie haar in 't aanzijn roept, dit slechts doen kan door de stof te scheppen. Dit is echter een beweesing, die zich niet laat bewijzen. b) Het is echter niet natuurlijk god op dualistische wijze als vormen der wereld te erkennen en toch aan de stof naast Hume een zelfstandig en eeuwig bestaan toe te schrijven. De wet der spaarzaamheid eischt, dat we niet twee beginselen zullen stellen, waar één voldoende is ter verklaring. Nu is echter God voldoende ter verklaring, want Hij is zeer wel in staat de stof te scheppen. c) Ook moet niet voorbijgezien worden, dat de stof, wanneer God haar gebruiken kan om zijn doeleinden te bereiken, reeds meer of min van hem afhankelijk wordt gemaakt, zoo ze reeds ten dele afhankelijk is, kan men er niets tegen inbrengen haar geheel afhankelijk dat is een schepsel Gods te maken.

4. Men zegt dat de wijsheid die in de orde en doelmatigheid der verschijnselen zich openbaart eindig is en men er dus niet besluiten kan tot een oneindig dat is (Goddelijk) ordenend verstand.

Wij antwoorden, dat het teleologische argument er niet in de eerste plaats voor bestemd is Gods oneindigheid te bewijzen. En dat men niet aantoonen, dat in een gezonden zin de wijsheid, die zich in de wereld openbaart een eindige is.

5. J. Stuart Mill beweert, dat alle samenvoeging van middelen en doel beperktheid en onvolmaaktheid in den samenvoeger verraden, wijl hij behoefte heeft aan de middelen om het doel te bereiken. Wij antwoorden dat God de middelen niet gebruikt, omdat hij zonder deze het doel niet bereiken kan, maar eenvoudig omdat Hij in de schoone verbinding van middel en doel een behagen scheidt.
6. Eindelijk beweert men dat het teleologische argument God voorstelt als een die buiten zijn werk staat, of als een kunstenaar, die op dezelfde wijze een kunststuk buiten zich produceert. Ons antwoord is dat er niets in de voorstelling van een kunstenaar ligt, dat God onwaardig behoort te zijn. En dat God ook niet gelijk een mechanicus of een kunstenaar buiten zijn werk staat, maar met zijn alvermogende kracht in de wereld werkt als een immanent God. Eindelijk dat Hij

⁵⁰ Baes: onduidelijk wie hier bedoeld wordt.

ook de stof, waarin en waarmee Hij werkt zelf geschapen heeft, wat een mechanicus of kunstenaar niet kan doen.

142. Welke is de tegenwerping, die men aan de Biologie tegen het Teleologische argument ontleend heeft en hoe moet zij beantwoord worden?

De Biologie leert, dat onontwikkelde kiemen van zekere organen in sommige dieren aanwezig zijn. Deze zijn nutteloos en strijden met de doelmatigheid. Ons antwoord is: a) Het Teleologische argument beweert niet dat ieder orgaan en iedere kiem van een orgaan een bijzondere einde dienen moet. b) Schoon wij het nut van een orgaan niet altijd zien, kan het nog wel zijn nuttigheid hebben. c) Al kunnen we in vele gevallen geene teleologie vinden, toch blijft het feit dat ze in vele gevallen onmisbaar is. d) Het is God niet alleen om de doelmatigheid maar ook vooral om het doorvoeren van de classificatie te doen. Het kan dus voorvallen, dat dieren de kiemen van zekere organen bezitten, omdat God hen onder zekere groep wilde doen vallen, schoon ze geen practisch gebruik van de organen kunnen maken, weshalve zij ze slechts in ontwikkelden vorm bezitten.

143. Welk bezwaar brengen de Evolutie Philosophen tegen onze Teleologische Argumentatie in?

Dat al de orde en de doelmatigheid die wij slechts aan de werking van een zelfbewuste geest meenen te kunnen toeschrijven, zich laat verklaren als het onvermijdelijke product van de werking van blinde krachten en wetten. Vroeger was de keuze zegt men tusschen toeval en verstand, thans ligt ze tusschen verstand en natuur causaliteit. Overal heeft men in de afzonderlijke wetenschappelijke wetten en krachten ontdekt, die alleen maar behoeven door te werken, om van zelf zonder verstand de orde en doelmatigheid voort te brengen, die zich in de wereld aan ons voordoen.

144. Welke is de vraag, die in dit geschil dient gesteld en beantwoord te worden? Deze vraag is niet of de Evolutie leer op zich zelf wel waarheid bevat, maar wel, of de Evolutie leer zonder behulp der Teleologie metterdaad de verschijnselen van orde en doelmatigheid verklaren kan.

145. Hoe kunt ge aantoonen, dat de Evolutie leer het Teleologische Argument niet van zijn kracht berooft?

Door er aan te herinneren dat de vorm van ons argument, de manier waarop het doel verwerkelijkt wordt, geheel buiten het spel laat. Wij argumenteerden van de aanwezigheid der doelmatige verschijnselen tot de aanwezigheid van een bedoelenden geest. Hoe die bedoelende geest zijn doel bereikte, bleef geheel onbesproken. Ons argument was een argument volgens principe van analogie.

146. Maak dit duidelijk door een voorbeeld.

Wanneer wij door middel van ons lichaam uit iets doelmatigs buiten ons tot stand brengen en iemand dit product ziet, zal hij terecht besluiten, dat er een geest was, die het ontwierp en vervaardigde. Toch kan men zeggen, dat dit product er geheel door natuurlijke krachten en wetten gekomen is. Want ons lichaam gebruikte om hier in een te zetten louter mechanische kracht. En toch zou de Evolutionist willen besluiten, dat er achter de mechanische krachten, die de wereld vormen en ontwikkelen tot een schoonen kosmos, geen ordende geest ligt.

147. In hoever zou men nochtans kunnen beweerden, dat de leer der Evolutie het Teleologische Argument gewijzigd heeft?

In zoover als het nu onnoodig schijnt God immanent in de wereld te stellen. De natuur krachten en natuurwetten moeten op zichzelf reeds leiden tot het beoogde doel. Het schijnt dus, alsof God op Deïstische wijze buiten de wereld kan geplaatst worden.

148. Is dit meer dan schijn?

Neen, want de Evolutie leer verklaart niet, waarom de natuurwetten juist zoo werken als ze werken, en bestendig zou werken. Eene natuurwet is niets dan eene abstractie, ze is niet een zelfstandig bestaand iets. En we moeten dus toch weer Gods immanente werkzaamheid te hulp roepen om te verklaren, dat de natuurwetten zoo werken en altijd zoo werken als ze werken. Een logische noodzakelijkheid kan voor geen enkele dezer natuurwetten bewezen worden. Al de eenvoudige beginselen, waarmee de Evolutie leer werkt dragen het kenmerk der toevalligheid aan zich en eischen dus een rationeelen grond ter verklaring van hun bestaan.

149. In welk opzicht zou misschien de Evolutie leer kunnen dienen om het Teleologische argument te versterken?

1. In zoover zij door haar herleiden van al de verschijnselen tot de grootst mogelijke eenheid, alle veelheid van bestuurders dezer wereld zou uitsluiten. Teleologie op zich zelve zou misschien nog vereenigbaar zijn met Polytheïsme. Teleologie in verband met Evolutie niet.
 2. De Evolutie leert, dat het vele en veelsoortige uit het eenvoudige is ontstaan. Nu is het wezen des denkens hierin gelegen dat het vele tot een eenheid samenvat. Daarin ligt tevens, dat de veelheid uit de eenheid tevoorschijn brengen slechts een werk des verstands kan zijn geweest.
150. Welke verklaringen heeft men voor de orde en de voor de doelmatigheid in de wereld trachten te geven?
1. Men heeft zich van Materiele (material) zijde op het toeval beroepen. De wereld elementen treden onder dit toeval op tallooze wijze met elkander in verbinding. Eene van deze tallooze manieren, die meestal tot de chaotische verwarring hebben geleid, is de tegenwoordige wereldverbinding, die weer geheel toevallig tot een geordend resultaat heeft geleid. Natuurlijk is het toeval in dezen zin geen verklaring. Indien men al de stukken, waaruit een horlogie bestaat tallooze malen doorschudde, zou er nooit, zelfs niet een enkele maal een horlogie uit ontstaan.
 2. Men heeft zich beroepen op het begrip van natuurwetten. Eene natuurwet is vooreerst een bloote abstractie. Ze is niet iets dat werkelijk bestaat. Of indien men haar al tot een metaphysische werkelijkheid maken wil, zoo is ze toch nog een blinde, redelooze werkelijkheid, die doelmatig en orde van haar eigene werkingen niet verklaren kan. Of indien we nog een stap verder wilden gaan en aan deze metaphysische werkelijkheid ook verstand toeschrijven, zoo zouden we het Pantheïsme bereikt hebben. En indien we de verschillende natuurwetten tot een zelfbewuste wet wilden maken zoo hadden we het Theïsme bereikt.
 3. Men heeft het zoo voorgesteld, dat de doelmatigheid niet in de dingen buiten ons bestaat, maar slechts de subjectieve vorm is waaronder wij de dingen beschouwen. Dit is Kant's gevoelen, hetwelk natuurlijk nauw samenhangt met de Subjectieve Idealistische richting van geheel zijn Philosophie. We antwoorden daarop, dat we niet met deze subjectiveerende richting mee kunnen gaan, en dat indien Kant's veronderstelling juist was (dat we namelijk overal

doelmatigheid ontdekken) wij daaruit de conclusie moesten trekken, dat de dingen ook overal doelmatig zijn ingericht. Maar Kant's veronderstelling is niet juist. Wij ontdekken in sommige dingen doelmatigheid, in andere dingen niet. Wel een bewijs, dat de doelmatigheid objectief en niet subjectief is.

4. De theorie van immanente en onbewuste doelmatigheid. Dit is de verklaring van Hegel, Schopenhauer en Hartmann.⁵¹ Hegel had op twee punten van verschil tusschen de natuurproducten en de producten der kunst gewezen: a) Bij het kunstwerk staat de werkmeester er buiten, in de natuur is hij immanent. b) Men moet onderscheid maken tusschen doel en einde, die buiten en binnen het voortbrengsel liggen. Een machine heeft haar einde buiten zichzelf. Een organisch wezen binnen zichzelf. Nu beweerde Hegel, dat de Teleologie der natuur hierin bestaat, dat ze zulk een inwendig einde tracht te verwerkelijken op onbewuste wijze, dat dus de idee zich zelf realiseert. We merken daar tegen op, dat ook volgens ons, God immanent in de wereld werkt, maar dat Hij nochtans bewust zulks doen moet, dat niemand een verstaanbare verklaring geven kan van de stelling dat de idee zichzelf realiseert. Een idee is een abstractie, die slechts in een denker kan bestaan, de eenige doelmatigheid van welke we kennis dragen en ervaring hebben is bewuste doelmatigheid. En deze daarom ook.
5. Nemen we aan dat als onze verklaring van de verschijnselen, die doelmatigheid openbaren.

VI- Eene bespreking van het Etische Argument.

151. Welke twee functies schrijven sommigen aan de conscientie toe en welke en hoevelerlei argumenten voor het bestaan Gods ontleen ze aan haar?
Sommigen zoals Schenkel spreken van een godsdienstige en een zedelijke functie des gewetens en verkrijgen aldus: 1) Een etisch. 2) Een godsdienstig argument.
152. Hoe wordt de ethymologie van het woord „conscientie”, geweten gebruikt om dit gevoel aannemelijk te maken?

⁵¹ Arthur Schopenhauer (1788-1860) was een Duits filosoof. In zijn werk 'Der Welt als Wille' (1844) beschrijft hij dat er achter de wereld die men waarneemt een algemene wil is. (D. Schubbe (red.), *Schopenhauer Handbuch. Leben-Werk-Wirkung* (Stuttgart, Metzler Verlag, 2018) 13-19.)
Karl Robert Eduard von Hartmann (1842 - 1906) was een Duits filosoof, hij ontwierp een filosofisch systeem dat de populair het werk van Schopenhauer combineerde met het vooruitgangdenken van Hegel.

Men zegt conscientie is van „con” en „scio”, dus „mede- weten” en wel „mede-weten” met God. Het geweten zou ons dus een direct getuigenis geven aangaande God. Waarschijnlijk is deze woordverklaring onjuist „Conscine” zal beteekenen „mede weten met ons zelf” dat wil zeggen een oordeel vellen over onze eigen daden of zij goed of wel boos zijn. In de conscientie zijn we dus beoordelaars en beoordeelden tegelijk vandaar het “mede,,.

153. Welke drie dingen moet het etisch argument in zijn nauwere beteekenis, afgescheiden van het godsdienstig argument bewijzen?

1) Dat God bestaat. 2) Dat Hij ons voor verantwoordelijk houdt. 3) Dat Hij zelf een zedelijk wezen is.

154. Wat moet aangaande het geweten als psychologisch verschijnsel opgemerkt worden?

1. Dat het geen apart vermogen in de mensch is naast verstand, wil en gevoel. Onder deze drie behoort alles, wat een psychologisch verschijnsel is. Ook het geweten moet tot een dezer drie of tot meer dan één behoren.

2. Het behoort wat zijn kern aangaat tot het verstandsvermogen en wel meer bepaald tot het oordeelsvermogen. Hiermee is intusschen niet geloofend, dat het gepaard gaat met gevoelsaandoeningen en invloed op de wil heeft. Het geweten is een oordeel over dingen, die van het allergrootste belang voor ons zijn en tegenover welke dus ons gevoel en onze wil niet onverschillig blijven kunnen.

3. Het geweten is een verstands- functie of oordeel met een geheel eigenaardig praedicaat, namelijk goed en kwaad. De kennis van deze twee praedicaten is ons ingeschapen als eene natuurlijke onderscheiding dus idea innata. Wij weten op onmiddellijke wijze wat goed en wat kwaad is.

155. Welke uiteenloopende gevoelens zijn er aangaande de oorsprong en inhoud dezer praedicaten?

1. Sommigen zeggen, dat ze niets minder beteekenen dan goed = bevolen door God en kwaad = verboden door God. De grond waarop we iets goed noemen, zou dan zijn de abstracte stelling, dat het door God geboden is, en met het

Hij geldt als de filosoof van het onbewuste. (www.deutsche-biographie.de/karlroberteduardhartmann, geraadpleegd op 27-6-2019.)

kwade omgekeerd. Ons bezwaar hiertegen is dat onze conscientie niet slechts leert; omdat God het beval moet ze een ding doen, maar in de eerste plaats het ding is goed of kwaad in zichzelf en daarom zijt ge voor God gehouden het te doen of te laten.

2. Eene juistere opvatting schijnt op de volgende wijze te zijn: Ons verstand spreekt een oordeel uit of iets goed of kwaad is. het erkent, dat goed beteekent, wat met eene buiten ons gelegen absolute vorm of standaard overeenkomt, kwaad daarmede strijd. Het erkent eindelijk, dat we gebonden zijn ons volgens dezen vorm te gedragen en het niet doende straf moesten verwachten. Wanneer men nu het woord conscientie in een engeren zin noemt en er onder verstaat dat de actus van het oordeelende verstand, zoo moet gezegd worden, dat de conscientie wel het bestaan Gods veronderstelt en insluit, maar niet zelf de bron is van een afzonderlijke kennis van Gods bestaan. Verstaat men onder conscientie de totaliteit van wat sub. 2 is opgenoemd, zoo wordt ze natuurlijk een onmiddellijke getuige aangaande het bestaan Gods. Men make zich slechts duidelijk, dat het element, hetwelk in ons zedelijke bewustzijn ons direct tegenover God plaatst en onze verantwoordelijkheid voor Hem gevoelen doet, voortvloeit uit de idee van God, die ons buitendien reeds aangeboren is.
156. Is het Ethische argument geheel onafhankelijk van de theorieën der philosophie, die men voor de oorsprong der conscientie geconstrueerd heeft?
Neen, want indien deze theorieën waar zijn, zal de conscientie verklaard kunnen en moeten worden, zonder dat men met het bestaan Gods rekent.
157. Welke zijn de drie groote ideeën, waarmee de Ethiek zich bezig houdt?
1) De idee van plicht. 2) De idee van het goede. 3) De idee der deugd.
158. Op hoevelerlei wijze kan men nu uit de conscientie en uit het zedelijke bewustzijn in 't algemeen een bewijs van Gods bestaan en zijn zedelijke bestaan en onze verantwoordelijkheid tegenover hem afleiden?
1. Door aan te toonen, dat ons verstand, waar het over al onze daden een oordeel uitspreekt een rechter over ons erkent en er dus op wijst, dat we niet onze eigene meesters zijn.
 2. Door aan te toonen, dat de idee van het goede met zijn tegenstelling, welke ons aangeboren is, gelijk ieder idee op het bestaan van een wezen buiten ons wijst in

hetwelk ze hare werkelijkheid en grondslag heeft. Een idee kan niet in de lucht hangen, maar moet werkelijkheid zijn.

3. Door aan te toonen, dat het besef van strafschuldigheid, hetwelk zich vor ons aan het doen des kwaads verbindt, evenzoo op een zedelijk wezen wijst dat zijn zedelijke natuur tegenover den overtreder handhaaft.
4. Door aan te toonen, dat zich met het doen van het geode voor ons altijd een zekere zelfvoldoening verbindt, en dat dit niet toevallig wezen kan, maar door iemand, die het hoogste goed zelf is, teleologisch zoo moet zijn geregeld.
5. Door aan te toonen, dat onze conscientie zonder redeneering en overlegging in vele gevallen onmiddellijk het geode en het kwade als zoodanig onderkent. Ook deze onmiddellijke werking der conscientie draagt den teleologischen stempel. Wij kiezen het goede of het kwade als goed of kwaad zonder zelf te weten waarom, en toch tast ons oordeel zelden mis.

159. Welke is de eerste filosofische theorie aangaande de oorsprong der conscientie, die hier verworpen wordt?

Die van Schopenhauer, welke de idee van plicht geheel verwerpt. Deze theorie is onvoldoende, omdat ze in plaats van het feit te verklaren, het eenvoudig miskent. Volgens Schopenhauer kan men slechts zeggen van de menschen, dat ze goed of slecht zijn, maar heeft het niet meer zin tot iemand te zeggen dat hij goed moet zijn dan dat hij schoon moet zijn. De menschen zijn schoon of leelijk, van moeten is in zulk verband geen sprake.

160. Welke is de theorie van Hobbes en Bain? ⁵²

Dat de idee van plicht ontleent is aan de burgerlijke rechtspleging. Oorspronkelijk leefden allen in een barbaarschen toestand, een oorlog van allen tegen allen. Toen hebben enkelen hunne macht afgestaan aan een regeering, omdat ze wel inzagen, dat in zulk een barbaarschen toestand niemand veilig was. Deze regeering strafte iedere overtreding. Hierdoor ontstond vrees voor straf en langzamerhand begon men deze vrees voor straf te gevoelen als een soort verplichting het goede te doen.

⁵² Thomas Hobbes (1588 –1679) was een Engels filosoof. Hij werkte de theorie dat mensen hun macht hebben afgestaan aan de regering uit in het boek “De Leviathan” uit 1651. (Heruitgave: Th. Hobbes, *Leviathan of de samenstelling, vorm en macht van een kerkelijke en wereldlijke staat* (Amsterdam: Boom, 2010). Bain: het collegedictaat is hier moeilijk te lezen. Ook het dictaat van de Groot geeft hier de naam Bain. Het is niet helemaal duidelijk wie hier bedoeld wordt.

Men vergat, wat de oorsprong an dit plichtsbesef was en begon het als iets zelfstandigs te beschouwen.

161. Welke zijn uwe bezwaren tegen deze theorie?

1. We gevoelen, dat we verplicht zijn ook die dingen te doen welke de burgerlijke overheid niet van ons eischt. Ons plichtsbesef is dus veel wijder, dan uit deze theorie zou volgen.
2. De oorspronkelijke toestand der menschen is niet zulk een barbaarsche toestand, een oorlog van allen tegen allen. Het huisgezin was er voor den enkele en voor de staat. In het huisgezin nu bestonden reeds zedelijke verhoudingen van gezag, plicht enz. die dus niet eerste uit de burgerlijke rechtspleging behoeven verklaard te worden.
3. Het is absurd aan te nemen, dat de burgerlijke rechtsverordening van de staat ooit op deze wijze uit een vrijwillig contract der enkelen zou ontstaan zijn. De staat is niet gemaakt, hij heeft zich natuurlijk uit het huisgezin ontwikkeld. En wanneer de staat zich later door dwang en straffen handhaven moet, zal zich niemand vrijwillig onder het staatsgezag gesteld of er aan mee geholpen hebben de staat te doen ontstaan.

Utilitaristische of Hedonistische Theorie

162. Wat verstaat men onder de Utilitarische of Hedonistische theorie en wie hebben haar in ouderen of nieuweren tijd ontwikkeld?

Utilitarisch (van utilis = nuttig) beteekent wat van de nuttigheid uitgaat. Die theorie is Utilitarisch, welke beweert, dat een zedelijke handeling goed of kwaad is, niet omdat ze op zich zelf dat karakter bezit, maar eenvoudig wijl ze tot goede resultaten leidt, nuttig is of omgekeerd.

Hedonistisch (van ηδονη = genot) beteekent wat van het genot uitgaat. Die theorie is Hedonistisch, welke beweert, dat een zedelijke handeling goed of kwaad is niet omdat ze op zich zelf dit karakter bezit, maar eenvoudig wijl of oogenblikkelijk of op den duur ons genot of pijn veroorzaakt. Hieruit volgt, dat iedere Hedonistische theorie tevens Utilitarisch is. Maar niet iedere Utilitarische theorie behoeft daarom Hedonistisch te zijn. Het hangt er alles van af wat de Utilitarier onder nuttigheid

verstaat. Men zal aanstonds vragen: nuttig waarvoor en waartoe? De Hedonist heeft deze vraag reeds beantwoord, wanneer hij zegt: nuttig om er genot uit te trekken. De Utilitaristische theorie is meer onbepaald.

Utilitariers of Hedonisten waren oudstijds: Aristippus van de Cyrenaische School, de Epicuriërs: in nieuwen tijd Hobbes, Paley (1805) Bentham (+ 1842), J. Stuart Mill. ⁵³

163. Wat verstaat men onder Egoïstisch Hedonisme?

Die theorie, welke de maatstaf voor het zedelijk goede in het genot van de handelende persoon zelf zoekt, zoodat deze niet vraagt wat anderen, maar wat hemzelf genot verschaffen zal.

164. Wat verstaat ge onder Universalistisch Hedonisme?

Die theorie, welke de maatstaf van het zedelijke goede in het grootst mogelijke genot van het grootst mogelijke aantal zoekt. Bentham heeft de theorie door het invoeren van het Universalistische beginsel gewijzigd.

165. Welke wijziging heeft J.S. Mill nog later aangebracht in deze theorie?

Hij zeide, dat men niet slechts moet rekenen met het genot van anderen, maar dat men ook onderscheid moet maken tusschen genot en genot. Er is volgens hem een soort onderscheid en niet slechts een graad onderscheid.

166. Voor welke tweeledig doel heeft men deze wijziging in de theorie aangebracht?

1. Om haar een minder ruw, zelfzuchtig voorkomen te geven.
2. Om op een of andere manier de idee van plicht te kunnen verklaren.

167. Krijgt de theorie in werkelijkheid een veel beter aanzien wanneer men het geluk van allen voor zijn eigen geluk in de plaats zet.

Neen, dit is slechts in schijn het geval. Wanneer men het goede doen moet ter wille van het geluk en het voordeel, dat het oplevert, zoo wordt het in elk geval verlaagd en onteerd tot dienaar van iets anders. Wij moeten ook volgens Bentham het geluk van anderen zoeken, niet omdat wij jegens hen zedelijke verplichtingen hebben, maar eenvoudig, omdat geluk het hoogste in de wereld is. Indien we alleen in de

⁵³ Jeremy Bentham (1748-1832) was een Engelse jurist en filosoof. Hij was een utilitarist en werd hier door Vos bij de epicuriërs van de nieuwe tijd ingedeeld. In zijn hoofdwerk 'An Introduction to the Principles of Morals and Legislation' (1789) begint met de stelling dat de natuur ervoor heeft gezorgd dat de mens onder de macht leeft van twee soevereine meesters, namelijk pijn en genot. (<https://www.britannica.com/biography/Jeremy-Bentham>, geraadpleegd op 18-7-2019.)

wereld waren zouden we even zedelijk en goed zijn door slechts ons eigen geluk te zoeken.

168. Wat moet opgemerkt worden aangaande de wijziging door J.S. Mill in de theorie aangebracht?

Dat ze de theorie radicaal wijzigt en dus het Utilitaristisch beginsel omverwerpt. Wanneer ik zeg, dat onderscheid moet gemaakt worden tusschen genot en genot en dat het ene genot goed is en het andere kwaad, zoo erken ik dat er een maatstaf is van goed en kwaad, buiten genot zelf. Mill had nu moeten aangeven wat de maatstaf was, dat wil zeggen het goede kan niet uit het genot verklaard worden, maar is iets zelfstandigs, dat er bijkomt.

169. Waarin ligt de grootste moeilijkheid van de Utilitaristische theorie?

Ze kan de plicht- idee niet verklaren en ons niet zeggen, waarom wij het geluk moeten zoeken. De eenige weg zou zijn om aan te toonen, dat het geluk de eenigste werkelijkheid in de wereld is, waaraan al het andere ondergeschikt is, het ideaal van allen. De Epicuriërs vonden op deze wijze hun geluks- ideaal verwerkelijk in de Olympische goden die zich niet om de menschen bekommeren in eeuwige feesten hun leven voortzetten. Dat we ons eigen geluk zoeken, spreekt vanzelf. Dat is onze natuurlijke neiging. Maar wat kan ons verplichten het geluk van onzen medemenschen te zoeken? Dat het hun geluk is toch wel niet. En dat het onze neiging is nog veel minder. Geluk is altijd een persoonlijk iets, waaruit geen verplichtingen jegens anderen kunnen afgeleid worden.

170. Op welke wijze zou men kunnen beproeven de idee van plicht uit deze idee af te leiden?

Door te zeggen dat geheel de mensch een organisme is, dat naar geluk voor het geheel streeft. Dat het zijn doel tracht te bereiken door twee middelen: 1) Het individuele streven naar geluk in ieder mensch. 2) Het geweten, dat ieder mensch noopt, een deel van zijn eigen geluk voor het geluk van het geheel op te offeren.

171. Waarom is ook deze theorie onaannemelijk?

Omdat de stelling van zulk een samenhang der menschheid op filosofisch gebied geheel onbewezen is en vooral niet door de Utilitariërs, die veelal Empiristen zijn, zal worden aangenomen. Alleen wanneer men aanneemt, dat er een God is, die boven de menschheid staat en met haar zijn doel tracht te bereiken, alleen dan kan met

grond zeggen, dat de menschheid als een geheel naar een doel streeft en dat daaruit verplichtingen van de een jegens de anderen voortvloeien.

172. Welken verderen grond heeft men nog voor de plicht- idee op Utilitaristisch standpunt willen bijbrengen?

Men heeft gezegd, dat mijn geluk zoo met dat der overigen samenhangt, dat ik het niet beter bevorderen kan dan door voor het laatste te zorgen. Dit kan echter nooit een grond voor persoonlijke verplichting zijn eenvoudig omdat het onbewezen is. Wanneer ik voor anderen geluk zorg, zal ik zeker ook min of meer mijn eigen geluk bevorderen, maar of ik het niet veel beter zou kunnen bevorderen, wanneer ik eenvoudig voor mij zelf zorgde, moet eerst nog onderzocht worden. En volgens deze theorie zou iedere daad, die als alle mogelijkheden van genieten voor mij een einde maakt, etisch verwerpelijk zijn.

Evolutionistische Ethici.

173. Welke andere theorie moet hier tenslotte nog besproken worden?

De theorie der Evolutionistische Ethici, oudstijds ook reeds door de Stoicijnen voorgestaan. Hare hoofdstukken zijn:

1. Er is in ieder mensch een soort sympathetisch instinct, ten gevolge waarvan hij gelukkig is, wanneer anderen gelukkig zijn en smart lijdt, wanneer anderen smart lijden.
2. Dit instinct heeft zich langzaam gevormd als een product van evolutie. Het is eerst tot de kring van het huisgezin beperkt en neemt eerst allengskens wijdere dimensies aan. Aanvankelijk leden en genoten slechts ouders met kinderen en omgekeerd, terwijl men, wat het lot van buitenstaanden betrof onverschillig was.
3. Door dit sympathetisch instinct zal men zich natuurlijk genoopt voelen ook het geluk van anderen te bevorderen, wijl men daartoe de prikkel in zijn eigen medegenieten heeft en omgekeerd smart van hen af te weren, wijl men dus zelf smart ontgaat. Zo ontstaat de idee van verplichting.

174. Wat moet tegen deze theorie opgemerkt worden?

1. Deze theorie is in haren diepsten grond egoïstisch en Utilitarisch. Immers wanneer ik anderen help of bescherm, omdat ik zelf genot begeer of voor smart

vrees, zoo is mijn motief egoïstisch en de ware zedelijkheid wordt in mijne daad gemist.

2. Dat de theorie dus eigenlijk geen antwoord geeft op de vraag, waarom wij het goede jegens anderen moeten doen, maar alleen de idee van plicht in die van neiging oplost.
3. Wanneer de theorie antwoordt, dat men het goede doen moet, wijl het voortbestaan van de maatschappij er van afhangt, zoo moet men al verder vragen, waarom dan toch de maatschappij moet voortbestaan? Hierop zijn slechts twee antwoorden mogelijk: of omdat ik het voor mijn geluk noodig oordeel, dat ze voortbestaat (= egoïsme) of omdat ze een einde heeft buiten zichzelf = Theïsme.
4. De waarheid is, dat het beginsel der sympathie, waarvan de theorie uitgaat, reeds als een bewijs moet beschouwd worden, dat wij verplichtingen van zedelijken aard hebben jegens anderen, ons door God opgelegd en dato ook in ons gevoel deze door ons in mede- genieten en mede- lijden erkend worden.

Eene bespreking van het Religieuse Argument

175. Wat wilde het oude argument „e consensu gentium” (uit de overeenstemming der volken)?

Uit het feit, dat alle volken godsdienst hebben en het bestaan van God erkennen, wilde het de stelling bewijzen, dat werkelijk een God bestaat.

176. Is die redeneering geoorloofd?

Neen, men kan zulke quaesties niet bij hoofdelijke stemming uitmaken. De algemeenheid heeft slechts waarde, wanneer blijkt, dat ze uit eene noodzakelijkheid voortvloeit, die bij allen dezelfde is.

177. Welke twee vraagstukken kan men hier onderscheiden?

1. Wat godsdienst is als een psychologisch verschijnsel.
2. Hoe Godsdienst historisch is ontstaan.

Slechts de eerste vraag wordt hier besproken, daar de andere tot het gebied der Bijbelsche geschiedenis behoort en ook in de geschiedenis der godsdiensten ter sprake komt.

178. Sinds wanneer is men begonnen den godsdienst als een psychologisch verschijnsel te onderzoeken?

Sinds Kant. Vroeger viel de aandacht meer op de objectieve realiteit die door de subjectieve godsdienst verondersteld en erkend wordt.

179. Welke gegevens hebben we om te bepalen, wat godsdienst psychologisch is of zijn moet?

1. Zelf observatie. Indien we godsdienst mogen bezitten zoo kunnen we ons ook meer of min een oordeel vormen aangaande de eigenaardigheid daarvan.

2. De historische verschijning van de godsdienst in verschillende tijden en onder verschillende volken. Wanneer wij terecht beweeren, dat de godsdienst een algemeen verschijnsel is, zoo zal ook vergelijking moeten kunnen ontdekt worden, wat aan allen, die godsdienst bezitten, trots hun verschil en eigenaardigheden gemeen is. Slechts moeten we zorgen, dat wij, wanneer wij de algemeenheid van de godsdienst beweren, dit niet zeggen van de idealen godsdienst zoals hij zijn moet, maar van een minimum, dat slechts nader zal omschreven worden.

3. Philosophische consideratien. Die definitie van de godsdienst zal de voorkeur verdienen, die zich het best aansluit bij geheel onze Theistische wereldbeschouwing en omgekeerd op deze haar licht terugwerpt.

180. Hoe kunnen wij het onderzoek naar de psychologische eigenaardigheden van de godsdienst beginnen?

1. Door op te merken, dat godsdienst iets is, het welk in de menschelijke ziel zich zetel heeft.

2. Door op te merken, dat al de psychologische verschijnselen zich tot drie klassen, tot verstand, wil of gevoel laten terugbrengen. Godsdienst zal dus iets in één van deze drie of in twee van deze drie of in alle drie tegelijk moeten zijn.

181. Wie hebben den godsdienst voor een verstandszaak verklaard voor een vorm van kennens?

Allerlei speculatieve richtingen: de Gnostieken, de Scholastici, Rationalisten, Schelling en Cousin. Vooral Hegel, die den godsdienst voor een lagere vorm des wetens verklaarde en zeide dat de godsdienst dezelfde waarheid in voorstelling bezit, welke de filosofie tot begrip verheft. Wijl volgens Hegel het heelal niet is

dan een ontwikkelingsproces der idee des begrips, zoo moet ook alles, de godsdienst ingesloten, ten slotte een begrips- ding een weten of voorstellen zijn. Schleiermacher heeft deze opvatting vooral bestreden, niet minder dan die van Kant, volgens welke godsdienst uitsluitend een zaak van de wil was. Gelijk we zien zullen verviel echter Schleiermacher door deze tweeërlei critiek in het tegenovergestelde uiterste en maakte de godsdienst uitsluitend een gevoelszaak.

182. Welke zijn uwe bezwaren tegen deze opvatting van godsdienst?

1. Er zou uit volgen, dat de meest ontwikkelden en de meest wetenschappelijken ook het meest godsdienstig zouden moeten zijn. Dit is niet het geval vergelijken den duivel. We kunnen slechts zeggen dat zuivere godskennis noodzakelijk is voor zuiveren godsdienst en dat er geen godsdienst bestaat, waarin alle godskennis ten eenemale ontbreekt.
2. Deze opvatting zou alle elementen van gevoel en wil als daar zijn: eerbied, aanbidding, onderworpenheid enz. uit de godsdienst wegnemen.
3. Wanneer in de Schrift gezegd wordt dat God te kennen het eeuwige leven is, zoo wordt daarmede een praktische kennis bedoeld, die den wil en het gevoel insluit, alsook, dat wil en gevoel niet waar godsdienstig kunnen werkzaam zijn, wanneer de waarachtige godskennis ontbreekt.

183. Welke is de tegenovergestelde opvatting?

Die, welke de godsdienst zich zetel in 't gevoel aanwijst „Epcurius, Lucretius en Hume vonden zijn oorsprong in de vrees, „Premius timor in orbe fecit Deos” De vrees heeft het eerst op aarde aan de goden het aanzijn gegeven”. Volgens Schleiermacher is godsdienst een gevoel van volstreckte afhankelijkheid van volkomen passiviteit.

184. Wat is hier de vraag en wat niet?

We vragen niet of er in allen godsdienst een element van gevoel is, maar wel of de kern en het wezen van de godsdienst in het gevoel te zoeken is, onafhankelijk van verstand en wil.

185. Wat moet tegen de laatstgenoemde bewering ingebracht worden?

1. Dat een zuivere gevoels godsdienst nooit bestaan heeft en niet bestaan kan. Er was en is altijd een objectieve realiteit of iets dat als reel wordt voorgesteld door het verstand, waarop het gevoel reageert.

2. Het gevoeld is gewaarwording van onzen eigen toestand als aangenaam of onaangenaam. Wanneer dus godsdienst niets dan gevoel zou zijn, zoo zou ze een soort genot-zaak worden, een zuiver Hedonistisch iets.
3. Een gevoel van volstrekte afhankelijkheid is niet meer een zuiver gevoel. Afhankelijkheid is een relatie en een relatie kan slechts door het verstand erkend worden. Daarom is Schleiermacher's gevoel van afhankelijkheid meer dan gevoel, het is gevoel en erkennen van afhankelijkheid.
4. Indien de godsdienst gevoel is zoo zal een van beide volgen: of alle gevoel is godsdienst, eene absurde stelling, of alleen zekere soort van gevoelens zijn godsdienstig. Dan moet er echter een objectieve maatstaf zijn, waardoor men de godsdienstige gevoelens van de niet godsdienstige onderscheiden kan. Dat wil zeggen het karakteristieke van de godsdienst komt dan toch weer in iets objectiefs en niet in het subjectieve gevoel als zoodanig te liggen.

186. Hoe kwam het dat Schleiermacher de zetel van de godsdienst aldus in 't gevoel stelde?

Dit hing samen met zijn Pantheistische wereldbeschouwing, die geene onderscheiding en wisselwerking tusschen het eindige en het oneindige toelaat, maar het oneindige en absolute tot alles, het eindige tot niets maakt. God, het oneindige kan voor ons geen object vinden, want zoo dat gebeurde, zou het in een tegenstelling ingaan, die zijne oneindigheid ophief. Nu is echter het gevoel juist iets waardoor we het oneindige niet als een tegen ons verstand object, maar als de ondergrond van ons eigen leven gewaar worden, het is subjectief en passief. Men ziet echter hoe hierbij de definitie als gevoel van absolute afhankelijkheid niet geheel past. Door te zeggen, dat we van het absolute afhankelijk zijn, hebben we dit reeds in een zekere relatie tot ons gesteld.

187. Kan men de wil uit den godsdienst uitsluiten?

Neen, alle zuivere godsdienst onderscheidt zich daardoor van een zichtelijke Quietisme⁵⁴, dat hij op de wil werkt en dezen in gezonde beweging zet. De godsdienst zou niet in die mate op de zedelijkheid hebben kunnen werken, als hij steeds gedaan heeft, wanneer hij buiten den wil omging.

⁵⁴ Het quietisme is een levensopvatting, die het als het hoogste goed beschouwt zich af te keren van het de wereld.

188. Welk argumenten laat zich uit de historie tegenover de hier gemaakte opvatting bijbrengen?

1. De godsdienst is niet daar het zuiverst waar het element des denkens gering is, en het gevoel op de voorgrond treedt. Wij vinden, dat dit juist bij wilde stammen van lage godsdienstige ontwikkeling het geval is. Terwijl daarentegen een Plato ten gevolge van zijn denkarbeid godsdienstig veel hoger staat.
2. De geschiedenis bewijst dat het zuivere kennen van God in het nauwste verband staat met de godsdienst zelf. De Christelijke Kerk zou niet zoo hebben kunnen geschokt worden door de leertwisten, waaruit zich haar dogma heeft ontwikkeld, wanneer ze niet gevoeld en beseft had hoe met haar dogma ook geheel haar godsdienst op het spel stond. Het is nooit een zuiver speculatief belang geweest, wat haar in deze instelling dreef, maar steeds eene praktische erkenning van het verband tusschen leer en godsdienst.

189. Wat moet tegen de afleiding van de godsdienst uit de vrees opgemerkt worden?

1. Vrees in strikten zin heeft nooit een godsdienst doen ontstaan. Er is altijd met de vrees een element van eerbied en ontzag gemengd. Vrees op zichzelf zou eer tot verklaring van het Atheïsme dan van godsdienst kunnen dienen.
2. Vrees is ondenkbaar zonder erkenning van een gevreesd object. Ook hier moet derhalve met het element des kennens gerekend worden.
3. Niet alle vrees is religieuze vrees. Er moet dus een objectief kenmerk zijn, waardoor zich de godsdienstige vrees van de andere laat onderkennen.

190. Waar ligt het waarheidselement in deze opvatting?

In 't feit, dat door de zonde des menschen de erkenning van God een slaafsche en vreesachtige is geworden.

191. Wie hebben de godsdienst zijn zetel in de wil aangewezen, of hem als een product van de wil beschouwd?

Mansel voegt bij Schleiermacher's gevoel van volstrekte afhankelijkheid het besef van zedelijke verplichting en vindt in deze twee samen het wezen van de godsdienst. Schinkel beschouwt de consciëntie als een godsdienstig orgaan der gemeenschap met God.

Kant omschrijft den godsdienst als „het volbrengen onzer plichten als geboden Gods”.

Volgens Feuerbach spreekt zich in de godsdienst slechts de begeerte des menschen uit, om zijn eigen natuur zoo voor te stellen als hij haar gaarne zou willen hebben.

Straus verbindt de opvatting van Epicurius, Schleiermacher en Feuerbach in zijn constructie van den godsdienst.⁵⁵

192. Welke twee groepen kan men in dit alles onderscheiden?

1. Een groep van theorieën, die de godsdienst tot zedelijkheid, of tot een aanhangsel van de zedelijkheid maken. Mansel, Schenkel, Kant e.a.
2. Een groep van theorieën, die den godsdienst zijn oorsprong in een onredelijke of zedelijke neutrale functie van de wil doen vinden. Feuerbach en Straus.

193. Wat moet opgemerkt, tegen de voorstelling, dat godsdienst zedelijkheid of een aanhangsel der zedelijkheid is?

1. Dat ze de godsdienst van zijn zelfstandige beteekenis beroofd. Het is eerst door den godsdienst in zijn ware betekenis, dat ons zedelijke bewustzijn volkomen wordt. Wanneer men nu de godsdienst als een onzelfstandig iets beschouwd, dat niet van het zedelijke bewustzijn onderscheiden is, zoo ligt het gevaar voor de hand, dit zedelijke bewustzijn tot en de godsdienst tot een subjectieve waarde te verlagen. Bij Fichte is dit bijvoorbeeld geschiedt en zijn atheïsme was het gevolg?
2. Wanneer de godsdienst dus afhankelijk gemaakt wordt van de zedelijkheid, wordt ze ook in verschillende filosofische theorieën aangaande de Ethiek medegesleept en al naar dat de Ethische begrippen zich wijzigen, zal ook de beschouwing aangaande de godsdienst moeten gewijzigd worden. Het zedelijk

⁵⁵Henry Longueville Mansel (1820 - 1871) was een Engelse filosoof. In zijn 'Bampton Lectures on the Limits of Religious Thought' (1858) beschouwde Mansel de christelijke theologie vanuit het perspectief van metafysische agnostiek, waarvan hij geloofde dat het te vinden was in Kants kritiek. Mansel wijkt echter af van Kant in die zin dat hij de kennis van het zelf als ervaring beschouwt. (<https://www.britannica.com/biography/Henry-Longueville-Mansel>, geraadpleegd op 18-7-2019.)

Ludwig Andreas Feuerbach (1804 - 1872) was een Duits filosoof. Hij hoorde bij de school van Hegel. Hij stelde dat geloof in onsterfelijkheid - zoals dat in het westerse godsgeloof voorkomt - slechts een gedachte is van de mens. (www.deutsche-biographie.de/Feuerbach, geraadpleegd op 27-6-2019.)

David Friedrich Strauss (1808-1874) was een Duitse theoloog en filosoof. Hij werd beïnvloed door Schleiermacher en Hegel. Zijn bekendste werk is het 'Leben Jesu kritisch bearbeitet', waarin hij Jezus een gewone rabbijn noemde. (http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/strauss_jesus02_1836, en <http://www.digitale-bibliothek-mv.de/viewer/resolver?urn=urn:nbn:de:gbv:9-g-4884662>, geraadpleegd op 18-7-2019.)

leven niet in het licht van den godsdienst beschouwd, is zulk een raadselachtig en onverklaarbaar iets, dat men wel nooit tot een aannemelijke verklaring er van zal kunnen geraken.

3. Historisch gaat overal de godsdienst aan de zedelijkheid vooraf. Reeds in de vroegste tijden vinden wij, dat niet de godsdienst uit zedelijkheid voortvloeit, maar omgekeerd de zedelijkheid eerst van kracht maakt en haar steun biedt.

194. Wat is Feuerbach's eigenaardige opvatting van de godsdienst?

Hij behoorde oorspronkelijk tot de school van Hegel. Later verliet hij deze en ontwikkelde een systeem van anthropologisme. Alle bovenmenselijke voorstellingen, die wij ons vormen, zijn een product van onze eigen verbeelding. Wij vereeren in onze goden onze eigen natuur, zoo als we die gaarne zouden hebben. We scheppen ons een god naar ons beeld en naar onze gelijkenis. De mensch is echter onwetend, dat hij in de dus ontstane goden zichzelf vereert. En hierop berust de onzedelijke werking van de godsdienst. We verbeelden ons een ander te dienen en lief te hebben, terwijl we in werkelijkheid volslagen zelfzuchtig onszelf dienen en aanbidden.

195. Wat is uw critiek op deze theorie?

1. Godsdienst, zoals ze door Gods genade in den mensch gewerkt wordt is geen zelfzucht. Er is metterdaad een zelfweergave des geloofs in des Christens hart.
2. In allen natuurlijke godsdienst is er, sinds de zonde in de wereld kwam, metterdaad zulk een element van zelfaanbidding geweest. Feuerbach begaat echter de fout dit voor het oorspronkelijke en normale te houden. Het is abnormaal, dat veeleer op de noodzakelijkheid van de waren godsdienst terugwijst. Dewijl de mensch op godsdienst is aangelegd moet hij iets hebben te aanbidden en te vereeren. Waar hij nu van God afvalt, moet hij nog zichzelf en de wereld tot een God maken. Zoo beschouwd ligt er in deze zelfaanbidding een argument, voor de werkelijkheid van den godsdienst.

196. Hoe moeten wij voor ons de vraag beantwoorden wat godsdienst is?

1. Door te zeggen, dat godsdienst niet tot een enkel zielsvermogen, maar gelijkelijk tot verstand, wil en gevoel uitstrekt. De godsdienst is van alle drie afhankelijk en in elk van deze drie sferen afhankelijk van hare zuiverheid in de andere sferen. Hoe zuiverder de godsdienstige kennis, hoe beter wil en hoe heiliger

gevoel, wanneer als alle ander voorwaarden gelijk zijn. Natuurlijk is hiermee niet bedoeld, dat kennis alleen genoeg is, om van de wil godsdienstig te maken, of tot God te neigen. Men neme twee mensen, die beiden een naar God gebogen wil bezitten en zal alsdan moeten zeggen, dat die bij wien de godsdienstige kennis het zuiverst en het grootst is, ook zijn wil meer godsdienstige energie zal toonen.

2. Wat het wezen van de godsdienst betreft, moet gezegd worden, dat hij bestaat in een bepaald worden van ons eindige wezen door de oneindige God, welke bepaaldheid zich in onze gedachten, woorden en daden uitdrukt dat wil zeggen door ons erkend wordt.

197. Welke tweevoudige zin van het woord godsdienst vloeit daaruit voort?

1. De subjectieve zin, de erkenning van deze bepaaldheid door God.
2. De objectieve zin, de inhoud van hetgeen erkend wordt.

Hoewel het woord godsdienst eigenlijk een subjectieve beteekenis heeft, is het toch goed om van een objectieve godsdienst te blijven spreken, ter voorkoming van de dwaling dat we hier met een louter subjectief iets te doen hebben. Dat we subjectief God dienen berust er op, dat we objectief Gods bestaan en zijn rechten op ons erkennen.

198. Hoe kunt ge verder de pas gegeven definitie uitwerken?

1. Godsdienst is een relatie, subject en object verondersteld.
2. Eene relatie, waarin subject (de mensch) en object (God) niet als gelijkgerechtigd naast elkaar staan, maar het eerste door het laatste bepaald wordt. Hoe meer dat erkend wordt, hoe zuiverder de godsdienst.
3. Godsdienstig te zijn wat ons verstandelijk leven betreft, beteekent God als de grond en de bron van alle waarheid te erkennen, en met onze overtuiging van alle waarheid in Hem te rusten. Dit geldt zoowel voor de aangeboren ideeën als van de ervaring en deze godsdienstige verstandsdaad of habitus heet geloof in de wijdsten zin van het woord.
4. Godsdienstig te zijn voor ons wilsleven, dat onze ziel naar God neigt, als naar het hoogste goed, dat wij ons zelf gewillig als middelen beschouwen die er om God en om Zijne verheerlijking zijn.

5. Godsdienstig te zijn, wat ons gevoelsleven betreft, wil zeggen, dat we in deze toewijding aan God en aan Zijn bedoelingen ons hoogste genot vinden, dat door de uitingen van onzen wil en door de erkenning van ons verstand van een eigenaardige reactie in ons gevoel vergezeld gaat.

199. Kan alles, wat men historische godsdienst noemt, volgens dit ideaal van de godsdienst wel zoo heeten.

Neen, want door de zonde is dit ideaal van de godsdienst een onbereikbaar iets geworden voor de mensch. En zelfs de herscheppende genade Gods herstelt het in den mensch nog slechts ten deele.

200. In welken zin kan men dan toch nog, waar de zonde intrad, van godsdienst spreken?

1. In zoover als er kennis van God in de mensch is overgebleven. Hij weet dat God bestaat en rechten op hem heeft, die Hij zeker zal doen gelden. Er is dus Godskennis, zoowel buiten de conscientie als in de conscientie, schoon deze kennis niet meer de zuivere Godskennis is.

2. Ook in de wil laat deze dus erkende souvereiniteit Gods over ons haren invloed gelden. Niet echter, omdat wij ons in de kern van onzen wil nog aan God onderwerpen, en als middelen voor Zijne einden beschouwen, maar eenvoudig, omdat we uit zelfzuchtige motieven het niet geheel durven nalaten Hem te gehoorzamen. De conscientie is dus een cognitief vermogen, en ze verkrijgt haren invloed op den wil door zelfzuchtige motieven.

3. De godsdienst van de onwedergeboren mensch is dus een godsdienst, die niet voor God kan gelden. De innigste kern ontbreekt haar.

201. Kan de godsdienst nog verder van haar ideaal afwijken, dan pas beschreven is?

Ja, want de kennis Gods kan in die mate vervalscht worden, dat het bewustzijn van een persoonlijk heilig God verloren gaat.

202. Blijft er dan nog godsdienst over?

Ja, want ook wanneer de mensch aan het bewustzijn, dat er een persoonlijke God is, ontzinkt, kan hij niet nalaten iets anders voor dien God in de plaats te stellen, om dit te vereeren. Gelijk we boven zagen is er de mensch nu eenmaal op aangelegd om zich om een buiten hemzelf gelegen centrum te bewegen. God als zijn centrum

verliezen en zelfcentrisch worden, staat hij toch nog zoo onder de macht van zijn oorspronkelijke aanleg dat hij in schijn althans een nieuw centrum buiten zichzelf zoeken moet. Hij doet dit door zijn Ego buiten zichzelf te verleggen, en het nu als iets subjectiefs te vereeren. In alle afgoderij is dus een element van zelfaanbidding. Vergelijk wat boven aangaande de theorie van Feuerbach is opgemerkt. Vergelijk ook Romeinen 1: 25.⁵⁶

203. Wat volgt uit deze onderscheiding van de godsdienst?

Dat nu het feit der algemeenheid van de godsdienst een nieuwe beteekenis ontvangt. Wij hebben zijne verklaring gevonden. De godsdienst is algemeen, omdat hij bij den mensch noodzakelijk is, tot diens natuur behoort. Aldus gewijzigd is het argument „e consensu gentium” een geldig argument.

204. Hoe moet dit godsdienstig argument in verband met de vroegeren argumenten beschouwd worden?

Niet zoozeer als een nieuwe of aparte bewijsvoering voor het bestaan Gods, maar meer als de levende saamvatting van de verschillende argumenten. Al wat vroeger als abstract beredeneerd is, blijkt hier een praktische reatiteit in het leven van de mensch te zijn, waarmee hij rekenen moet en werkelijk rekent.

Over de onsterfelijkheid der ziel.

205. Welke vraag moet eerst beantwoord worden, voor men over de onsterfelijkheid der ziel spreken kan?

De vraag naar het wezen der ziel. Men moet nagaan, wat de ziel is. Beweert men bijvoorbeeld dat ze stoffelijk is dan zal het niet langer zin om haar onsterfelijkheid toe te schrijven. En omgekeerd, indien de ziel is, wat wij beweren, dat ze is, zoo wordt hare onsterfelijkheid meer dan waarschijnlijk.

206. Welke vier theorieën of hypothesen bestaan aangaande het wezen der ziel?

1. De materialistische, die de ziel voor een product van het lichamelijke organisme verklaart.

⁵⁶ Romeinen 1:25 Als die de waarheid Gods veranderd hebben in de leugen, en het schepsel geëerd en gediend hebben boven den Schepper, Die te prijzen is in der eeuwigheid, amen.

2. De idealistische, die de individueele ziel van een functie of een verschijnsel eener dieper liggende geestelijke zelfstandigheid houdt, aan welke zelfstandigheid ze echter individualiteit en persoonlijk bewustzijn ontkent.
3. De identiteits- hypothese, die ziel en lichaam als twee zijden van een derde wezen beschouwt, hetwelk nog geest nog stof is, maar de ongedeelde grond van beide.
4. De dualistische theorie, die lichaam beschouwt, als een organisch samenstel van stofdeelen in wisselwerking met de ziel, welke een absolute eenheid, een onstoffelijke zelfstandigheid is.

207. Welke twee vormen kan de materialistische theorie aannemen?

1. Ze kan de ziel tot een tweede stoffelijke zelfstandigheid naast het lichaam maken.
2. „ „, functie of een vorm van het lichamelijke organisme maken, zoodat ze niet in strikten zin zelfstandig heeten kan. De eerste vorm der theorie wordt tegenwoordig wel door niemand vastgehouden. In de oudheid heeft ze echter haar voorstanders gehad. Tegenwoordig kiest men vrij algemeen voor den tweeden.

208. Welke critiek moet op dezen tweeden vorm gemaakt worden?

Wij moeten zeggen, dat het een onzer eerste en meest vaste overtuigingen is, stof en geest zijn toto genere verschillend en kunnen nimmer in elkaar overgaan. Geheel ons denken en onze taal zijn daarop aangelegd, zoodat het niet langer een verstaanbaren zin heeft, wanneer we zouden zeggen: „De hersenen denken” of Denken is een beweging.

209. Waarom gaat het niet aan om te zeggen, dat denken een functie der hersenen is, gelijk de spijsvertering een functie der maag is?

Omdat in het voorbeeld van de maag het woord functie niets anders beteekent dan een reeks van stoffelijke werkzaamheden des orgaans. Overal blijft dus de functie binnen de stoffelijke sfeer. Het denken daarentegen als een functie van de hersenen zou iets specifiek nieuws zijn, dat binnen een geheel andere sfeer viel. Het afzonderen van gal is een functie van de lever, maar men kan dan ook van te voren met stoffelijke middelen de gal in de lever ontdekken. Niemand kan daarentegen het denken in de hersenen ontdekken.

210. Hoe komt het , dat niettegenstaande dit bezwaar zoovelen materieele gevoelen wat de natuur der ziel betreft blijven aankleven?

Dit vloeit voort uit het feit, dat we de ziel slechts in verbinding met het lichaam kunnen waarnemen. Nergens en nimmer nemen we haar waar zonder het lichaam, hoewel we gelooven, dat ze zonder het lichaam bestaan kan. Ze ontwikkelt zich met het lichaam. Overigens loopten beide parallel. Op deze verschijnselen nu beroept zich de Materialist wanneer hij de ziel van een functie des lichaams verklaard. Hij besluit uit samengaan van ziel en lichaam, dat de eerste niets anders dan een functie van de laatste is. Deze conclusie is echter ongeoorloofd. Het kan echter zeer wel zijn dat zich de ziel, voorzoverre onze waarneming reikt, steeds van de hersenen bedient, om te denken. Daaruit volgt echter in geen deele, dat het denken slechts een functie der hersenen is.

211. Wat wil de Identiteits hypothese en wat valt tegen haar op te merken?

De stoffelijke en geestelijke verschijnselen in de mensch vormen twee reeksen, waarin een derde ons onbekende substantie zich openbaart. Beide reeksen zijn van elkaar niet direct afhankelijk, er bestaat geen onmiddellijke wisselwerking tusschen ziel en lichaam. Doch door middel van het derde, waarvan zij beide verschijnselen zijn, bestaat er een zeker parallelisme. Onze bezwaren tegen deze vooronderstelling zijn:

- a. Geest en stof kennen wij als zoo onderscheiden, dat ze onmogelijk in eene hogere eenheid kunnen saamgevat worden als verschijnselen. Van dit derde kan zich niemand eene voorstelling vormen en dat niet alleen, maar a priori moeten wij zeggen, dat het een onmogelijk begrip is, dat tegenstrijdige kenmerken in zich vereenigen wil.
- b. Uit de hypothese zou volgen, dat het parallelisme tusschen geest en stof, ziel en lichaam volkomen moet zijn. Met andere woorden, dat er geen lichamelijk verschijnsel is, waarmee niet een psychisch verschijnsel vergezeld gaat, en omgekeerd. Dit nu wikkelt de hypothese in allerlei moeilijkheden. Aan de voorstelling bijvoorbeeld van een tafel beantwoordt de tafel in de stoffelijke sfeer. Nu echter is in mijn geest niet slechts de voorstelling van een tafel, maar bovendien het bewustzijn, dat ik die voorstelling heb. Wat

beantwoordt daaraan in de stoffelijke sfeer? En zoo kan men tot in het oneindige vragen.

- c. We hebben een bewustzijn van causaliteit in ons inwendige leven dat wil zeggen we nemen onmiddellijk aan, dat onze ziel op ons lichaam werkt. Indien de hier besproken hypothese waar zou zijn, moest dit bewustzijn der causaliteit een illusie wezen.
- d. Evenzoo kunnen we ons er ieder oogenblik van overtuigen, hoe het lichaam direct op de ziel werkt.

212. 57

213. Geef eene korte uiteenzetting van de vierde of dualistische theorie. Volgens haar zijn:

1. Geest en stof specifiek verschillende substanties, die nimmer in elkaar kunnen overgaan of substantieel met elkaar vermengd worden.
2. Werken nochtans geest en stof, ziel en lichaam op elkander gelijk we dagelijks ervaren kunnen.
3. Deze inwerking van eene substantie op de andere geschiedt niet door overdraging van physische kracht in de ziel of van psychische kracht op het lichaam, aar op voor ons geheel onbegrijpelijke wijze. Het is echter reëel inwerking, de ziel is daadwerkelijk de oorzaak der lichaamsbeweging en niet bloote „causa occasionalis”, gelegenheid oorzaak. En omgekeerd.

214. Ligt er in de wet der persistentie van kracht niet een onoverkomelijk bezwaar tegen deze theorie?

1. Want deze wet der persistentie van kracht is nog slechts eene onbewezene hypothese.
2. Wanneer wij al hare geldigheid willen aannemen, zoo zou ze nog slechts behoeven te beteekenen, dat er voor alle physische kracht een equivalent in de plaats komen moeten. Niet, daarentegen, dat de som van physische kracht in de wereld altijd dezelfde blijven moet. Het zou zeer wel mogelijk zijn, dat

⁵⁷ Dit nummer komt niet voor in de aantekeningen van Veltkamp. In de aantekeningen van De Groot wordt in punt 112 de vraag uitgewerkt die bij Veltkamp met 111 genummerd is. Bij vraag en antwoord 111 noemt De Groot het volgende: Wat wil de ideale theorie en wat is uwe critiek op hare Psychologie? Zij verklaart de individuele ziel voor een verschijnsel van de ongedeelde onbewuste substantie, die daarachter ligt en alleen onsterfelijkheid bezit. Onze critiek daarop is, dat de ziel eene strikt onoplosbare eenheid vormt, zoodat

aanhoudend door de inwerking van de zielen op de lichamen, nieuwe fysieke kracht werd voortgebracht van dat oogenblik af persistent te blijven.

3. Wanneer we al het uiterste willen aannemen, namelijk dat de som van fysieke kracht in de wereld steeds dezelfde blijven moet, zoo kan nog wel de ziel op een onbegrijpelijke metafysische wijze de in het lichaam aanwezige fysieke kracht in beweging zetten zonder dat daardoor eenige fysieke kracht op het lichaam overgeplant en de som der fysieke krachten in de wereld vermeerderd wordt.
4. In geen geval mag de wet van de persistentie der kracht zoo verstaan worden alsof fysieke kracht zich liet omzetten in geestelijke kracht en omgekeerd.

215. Hoe wordt de ziel volgens deze theorie verder omschreven?

Als een volstrekte eenheid, die zich in ons zelfbewustzijn openbaart. Bewustzijn en zelfbewustzijn zijn voor ons het onafscheidelijke kenmerk van het begrip ziel. Wel kan het bewuste leven tijdelijk afgebroken worden door de slaap, maar bij het ontwaken ben ik mij toch weer bewust van mijne identiteit.

216. Hoe kunt ge de onsterfelijkheid der ziel, waarover het hier gaat omschrijven? Als het voortbestaan, ook na de ontbinding des lichaams, van de ziel als het ondeelbare subject der geestelijke verschijnselen, waarbij dit subject zich bewust blijft van zijn eigen identiteit door alle toestanden heen. Op twee elementen moet hier dus gelet worden: a) Identiteit der substantie. b) Voortduren van het bewustzijn dezer identiteit.

217. Hoe is de onsterfelijkheid der ziel in dezen zin opgevat, van andere beteekenissen van deze term te onderscheiden?

1. Theologisch verstaat men onder onsterfelijk den geestelijke toestand der ziel wanneer ze in de onverliesbare gemeenschap Gods deelt en daardoor volkomen harmonisch met al hare kracht en vermogen werkt. In deze zin bezit geen zondaar de onsterfelijkheid der ziel.
2. Pantheistisch Philosophisch opgevat beteekent onsterfelijkheid der ziel niets anders, dan dat bij den lichamelijke dood de ziel terugkeert tot de onpersoonlijke, onbewuste, geestelijke substantie, waarvan ze eene openbaring

zij onmogelijk een verschijnsel van iets anders, en dan nog wel iets onbewusts en ongedeelds kan zijn. Eene substantieele eenheid tussen vele zielen kan niet wel bestaan.

openbaring was. Dat wil zeggen dat ze niet absoluut vernietigd wordt. Wij verstaan onder onsterfelijkheid natuurlijk veel meer dan dat de ziel niet vernietigd wordt.

218. Wat is het metafysische argument voor de onsterfelijkheid der ziel?

Het redeneert op de volgende wijze: Dood is steeds een oplossing en scheiding van deelen; de ziel is een volstrekte eenheid, waarin geen deelen bestaan; hare oplossing is dus onmogelijk; ze is onsterfelijk.

219. Wat moet daartegen opgemerkt worden?

1. Dat de ziel niet kan gedeeld of gescheiden worden, bewijst in geenen deelen nog, dat ze onvernietigbaar is. Indien ze vernietigd werd, zou men moeilijk kunnen beweerden, dat ze onsterfelijk is in de boven omschreven zin.
2. Dat het argument daarom eerst kracht verkrijgt, wanneer kan worden aangetoond, dat de ziel niet vernietigd wordt.

220. Hoe zou men kunnen aantonen, dat de ziel niet vernietigd wordt?

Door analogisch redeneeren en er op te wijzen, dat niets in de wereld voorzoover onze waarneming reikt, ooit vernietigd wordt. Door er verder op te wijzen, dat de ziel, indien ze blijft voortbestaan, moet blijven voortbestaan met de eigenschappen, die haar specifiek toebehooren, dat wil zeggen als individuele, zelfbewuste, geestelijke zelfstandigheid.

221. Waarin ligt de zwakheid van dit metafysisch argument?

In de onmogelijkheid om beslist te beweerden, dat niets in de wereld vernietigd wordt. Wij komen in moeilijkheid met het sterven der dieren. Wordt hun geest vernietigd? Of zijn er geen gronden om aan te nemen dat hunne ziel een ondeelbare eenheid is.

222. In hoevele vormen is het Ethische argument voor de onsterfelijkheid der ziel voorgedragen?

1. Men heeft gezegd, dat de zedelijke natuur de menschen een oneindig voortschrijden eischt, om hem het ideaal der zedelijke volkomenheid te doen benaderen. Een toekomstig leven, dat nimmer eindigen zal, ware dus een postulaat onzer zedelijke natuur. Dit is het argument door Kant gebruikt in zijn Kritiek der Praktische rede. Waartegen wij inbrengen:

- a. Het is wel waar, dat volkomen zedelijke goedheid van ons geëist wordt, maar niet waar, dat zij door een oneindig proces moet benaderd worden. Zedelijke volmaaktheid is niet oneindig in deze filosofischen zin.
 - b. De mensch kan in zijn zondigen, gevallen toestand niet verwachten dat hem zulk een oneindige volmaking zal geschonken worden. Ze wordt van hem geëist, maar door zijn zonde heeft hij het recht er op verloren, en kan dus ook niet op grond van een niet- bestaand recht een eeuwig voortbestaan verwachten. Wanneer hij vernietigd werd zou hij niet in zijn rechten worden aangetast. Daar de mensch zich niet naar het ideaal der zedelijke volmaaktheid toebeweegt, maar zich steeds verder daarvan verwijderd, zou de vernietiging zelfs een grootere afwijking voorkomen.
 - c. Slechts in de wedergeborenen is metterdaad een beginsel des eeuwigen levens, dat zich ontwikkelen kan. Maar de wedergeboorte is geen gegeven, waarmede de natuurlijke Theologie kan rekenen, nadermaal zij behoort tot de sfeer der genade.
2. Een tweede vorm van het Ethische argument, eveneens bij Kant te vinden, gaat van de eudaemonistische stelling uit, dat deugd en geluk elkaar steeds dienden te vergezellen. Dit is in het tegenwoordige leven niet het geval. Daarom moet er een toekomstig leven zijn, waarin dat plaats vindt. Waartegen wij opmerken:
 - a. Dat wij geene aanspraak hebben op geluk als belooning voor onze deugd. Alle belooning geschiedt ex pacto dat wil zeggen volgens de vrije belofte Gods, bij verdrag, al blijft het ook dan waar, dat het bezig der deugd eene innerlijke voldoening geeft, die van haar onafscheidelijk is.
 - b. Dat deze vorm van het argument niet een eeuwig voortbestaan der ziel bewijst. Wie zal zeggen hoe lang of hoe kort een periode van geluk voldoende is, om onze deugd te beloonen.
 3. Een derde vorm van het Ethisch argument is meer afdoende. Men gaat daarbij uit van Besef onzer verantwoordelijkheid en strafschuldigheid. Ons geweten zegt ons, dat God Rechtvaardig is en dat onze zonde een eeuwige straf verdient.
223. Waarin bestaat het godsdienstig argument voor de onsterfelijkheid der ziel? Men gaat er van uit dat de mensch in eene zedelijke en geestelijke betrekking tot God staat en zich dit bewust is. Nu sluit het eene absurditeit in, dat God met een

schepsel, bestemd om als individu te verdwijnen, in zulk eene enge verbinding van solidariteit en gemeenschap treden zou. MET ANDERE WOORDEN, het feit, dat de mensch Gods beelddrager is, maakt de gedachte, dat zijn ziel zou ophouden te bestaan, onwaarschijnlijk. Hetzelfde zou zich laten afleiden uit het feit, dat des menschen kennis boven de ervaring uitreikt door de a- priorische waarheden, die zijn aangeboren.

224. Waarop berust het Historisch argument voor de onsterfelijkheid van de ziel?
- a. Op de overweging, dat allen de onsterfelijkheid aannemen, waartegen echter het onbewijsbare der stelling kan worden aangevoerd, alsook dat algemeenheid zonder meer nog geen bewijs van waarheid is.
 - b. Op de beweesing, dat geestverschijningen hebben plaatsgehad. Het komt er hier op aan de getuigenissen voor zulke verschijningen te wegen. In de Schrift hebben we zekere historische bewijzen voor de realiteit van zoo iets. Als zuivere historie valt dat onder de gegevens der Natuurlijke Theologie.
 - c. Op het feit der opstanding van Christus, een der klaarst bewezen feiten uit geheel de wereldgeschiedenis

Finis

27 September 1898 L. J. Veltkamp

Grand Rapids Michigan